ज्ञानगंगा घरोघरी

यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ

'ज्ञानगंगोत्री', गंगापूर धरणाजवळ, नाशिक – ४२२ २२

ज्ञानगंगोत्री

• अंक २ • सप्टेंबर २०१७–नोव्हेंबर २०१७

ग्रंथालय व माहितीस्त्रोत केंद्र इमारत

LIB 013

ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र : घटना, घडामोडी, भाष्य

ज्ञानगंगा घरोघरी

संपादक

डॉ. मधुकर शेवाळे

कार्यकारी संपादक

प्रा. प्रवीण घोडेस्वार

संपादक मंडळ

डॉ. राजेंद्र कुंभार, पुणे
डॉ. मोहन खेरडे, अमरावती
डॉ. धर्मराज वीर, औरंगाबाद
डॉ. नमिता खोत, कोल्हापूर
डॉ. मंगला हिरवाडे, नागपूर
प्रा. प्रकाश बर्वे, नाशिक

©२०१७

यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ

निर्मिती

श्री. आनंद यादव, व्यवस्थापक, ग्रंथनिर्मिती केंद्र, य. च. म. मुक्त विद्यापीठ

अक्षरजुळणी : मे. परफेक्ट कॉम्प्युटर, त्रिमूर्ती चौक, सिडको, नाशिक

मुद्रक : श्री. प्रशांत राका, मे. राका प्रिंटर्स, कावेरी संकुल, अशोकस्तंभ, नाशिक

प्रकाशक

डॉ. दिनेश भोंडे, कुलसचिव, य. च. म. मुक्त विद्यापीठ, नाशिक-४२२२२२

पत्रव्यवहाराचा पत्ता

वर्गणी व व्यवस्थापन – डॉ. मधुकर शेवाळे, उप-ग्रंथपाल व प्रमुख, ग्रंथालय आणि माहितीस्रोत केंद्र, यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक ४२२२२२

संपादकीय (साहित्य पाठविण्यासाठी) – डॉ. मधुकर शेवाळे, उप-ग्रंथपाल व प्रमुख, ग्रंथालय आणि माहितीस्रोत केंद्र, यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक ४२२२२२

❖ या अंकात व्यक्त झालेल्या मतांशी संपादक व संपादक मंडळ सहमत असेलच असे नाही.

B17-18-72

ज्ञानगंगोत्री

वर्ष १८वे   ज्ञानगंगोत्री : सप्टेंबर – ऑक्टोबर – नोव्हेंबर २०१७   अंक-२

ISSN 2231-6507

अनुक्रमणिका

- संपादकीय
- नॅशनल डिजिटल लायब्ररी (एन.डी.एल.) : एक परिचय – अरुण भि. हंबर्डे
- रिपॉझिटरी : ज्ञानव्यवस्थापनातील एक घटक – कृष्णा बाबु हजारे
- तंत्रज्ञानाने निर्माण केलेली काही प्रश्नचिन्ह – प्रदीप कर्णिक
- राष्ट्रीय ज्ञान आयोग आणि सार्वजनिक ग्रंथालये – राजेंद्र कुंभार
- वाचनोपचार – मधुवंती भागवत
- अजुनही ताजा वास जुन्याला – श्रीधर शामराव हणमंते

संपादकीय

ग्रंथालयाचा इतिहास साधारणपणे लिपीच्या इतिहासाशी समांतर आहे. प्राचीन काळापासून संप्रेषण जसजसे उत्क्रांत होत गेले तसतसे ग्रंथलेखनासाठीचे साहित्य विकसित होत गेल्याचे दिसून येते. प्रारंभी माती, विटा, धातूचे पत्रे झाडाच्या साली व पाने बांबूच्या पट्ट्या, इत्यादी साधनांचा वापर होत असे, याबरोबरच पेपिरस, प्राण्यांचे कातडे, भूर्जपत्रे, ताडपत्रे अशा विविध साठवण साधनांमधून वाचनसाहित्य निर्माण होते. या सर्व साधनांद्वारे ग्रंथनिर्मिती करण्याचे काम अतिशय कष्टप्रद होते. पुढे कागद व मुद्रणाच्या शोधामुळे वाचनसाहित्य निर्मितीस चालना मिळाली. ग्रंथनिर्मितीचे काम झपाट्याने होऊ लागले. माहिती आणि संप्रेषण तंत्रज्ञानाचा उदय झाल्यावर ग्रंथनिर्मिती आणि माहितीचे आदान-प्रदान या बाबींना वेग आला. माहिती मुद्रित त्याबरोबरच अमुद्रित स्वरूपात उपलब्ध होऊ लागली. इंटरनेटमुळे माहितीचे वहनही अतिशय वेगात होऊ लागले.

उपयुक्त माहिती संग्रहित करणे आणि वाचकांना उपलब्ध करून देणे या कामी तंत्रज्ञान वरदानच ठरले आहे. प्रचंड मोठ्या प्रमाणात उपलब्ध असलेली माहिती योग्य वाचकांपर्यंत तंत्रज्ञानाचा माध्यमातून उपलब्ध करणे हे ग्रंथालयांपुढील मोठे आव्हान आहे. ग्रंथालय आणि माहितीस्रोत केंद्रे माहिती तंत्रज्ञानाधारित सेवा वाचकांना पुरविण्याचा प्रयत्न करताना दिसून येत आहे.

प्रस्तुत अंकामध्ये 'नॅशनल डिजिटल लायब्ररी'च्या माध्यमातून विविध स्तरांवरील शिक्षणक्रमांसाठी उपलब्ध होणारे लर्निंग रिसोर्सेस, त्यांचे व्यवस्थापन, आशय यांबाबत माहितीपूर्ण लेख सादर केलेला आहे. ज्ञान आणि माहिती दोहोंचे सुव्यवस्थित संकलन करून संबधित आस्थापना आपापल्या रिपॉझिटरी निर्माण करीत आहे. तंत्रज्ञानाने मोठी प्रगती साधलेली आहे हे निश्चितच त्यामुळे अनेक फायदे असले तरी काही तोटेही आहेत. यासंदर्भात तंत्रज्ञानाने निर्माण केलेली काही प्रश्नचिन्हे आहेत. सामाजिक विकासाच्या संदर्भात सार्वजनिक ग्रंथालये मोलाची भूमिका बजावतात. राष्ट्रीय ज्ञान आयोगाच्या शिफारशींचा विचार करता सार्वजनिक ग्रंथालये विविध पातळ्यांवर शैक्षणिक, सामाजिक, सांस्कृतिक आणि शासनाच्या ध्येयधोरणाशी निगडित विकासात्मक

बाबींना अनुसरून माहितीच्या आदान-प्रदानाचे काम करू शकतील. पुस्तके आयुष्यावर प्रभाव पाडू शकतात, विचारामध्ये बदल घडवून आणू शकतात. एखाद्याच्या व्यवसायाचा सांधा बदलू शकतात. सरसकट पुस्तकांचे ज्ञानसंवर्धन, मनोरंजन हे उद्देश असतात. परंतु निवडक पुस्तकांच्या एक उपचारपद्धती म्हणूनही उपयोग होऊ शकतो. मानसोपचार घेणाऱ्या रुग्णांच्या बाबतीत वाचन साहित्याचा अत्यंत सकारात्मक परिणाम दिसून येतो. वाचनोपचाराच्या या संकस्थनेबाबत तसेच वरील चर्चेच्या अनुषंगाने रिपॉझिटरी, तंत्रज्ञानाने निर्माण केलेली प्रश्नचिन्हे, राष्ट्रीय ज्ञान आयोग व सार्वजनिक ग्रंथालये यांवरील लेख पुनर्प्रकाशित करीत आहोत. नव्यानेच सुरू करण्यात आलेला 'अजूनही ताजा वास जुन्याला' अंतर्गत संकेत कोशविषयक लेख सादर करण्यात आला आहे.

डॉ. मधुकर शेवाळे
संपादक

नॅशनल डिजिटल लायब्ररी (एनडीएल) : एक परिचय

अरुण भि. हंबर्डे

कनिष्ठ ग्रंथालय सहायक,

ज्ञान स्त्रोत केंद्र,

स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड.

ईमेल - hambarde22@gmail.com

सार

माहिती व संप्रेषण तंत्रज्ञानाद्वारे राष्ट्रीय शिक्षण अभियानाअंतर्गत मानव संसाधन विकास मंत्रालयाने नॅशनल डिजिटल लायब्ररी (एनडीएल) या पायलट प्रकल्पाची सुरुवात केली आहे. ज्याद्वारे एक खिडकी शोध सुविधेसह शिकण्याचे साधन असलेल्या व्हर्च्युअल रिपॉझिटरीचे आराखडे तयार करता येतील. फिल्टर्स व फेडरेटेड शोध हे महत्त्वाचे शोध सुलभ करण्यासाठी यात कार्यरत आहेत. जेणेकरून नवीन शिकणारे कमीतकमी प्रयत्नात आणि किमान वेळेत योग्य व उपयुक्त संसाधने शोधू शकतात. एनडीएल हे कोणत्याही भाषेतील सामग्री साठवण्यासाठी तयार केले गेले आहे आणि प्रमुख प्रादेशिक भाषांसाठी (सध्या हिंदी आणि बंगाली) संवाद साहाय्य प्रदान करते. संशोधक, विद्यार्थी, शिक्षणतज्ज्ञ व इतर उपभोक्त्यांच्या सर्व प्रकारच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी आणि वेगळ्या सर्व शैक्षणिक स्तरांसाठी समर्थन पुरविण्याची व्यवस्था यात केली जात आहे. हे विद्यार्थ्यांना माहितीपर आणि स्पर्धात्मक परीक्षेसाठी तयारी करण्यास मदत करण्यासाठी विकसित केले आहे. जे लोक जगभरातील सर्वोत्तम गोष्टी शिकण्यास व त्याप्रमाणे तयार करण्यास सक्षम असतात अशा संशोधकांना अनेक स्त्रोतांमधून उपलब्ध केलेले शोध पुरवण्यास मदत करतात. हा पायलट प्रकल्प भारताच्या पूर्ण विकसित झालेला नॅशनल डिजिटल लायब्ररी बनवण्यासाठी साधनसामुग्रीची मात्रा आणि विविधता यांच्याशी भविष्यातील

स्तरासाठी योग्य आराखडा बनवीत आहे. हा प्रकल्प आयआयटी खरगपूर येथे विकसित होत आहे.

की वर्ड : एनडीएल, आयआयटी, एमएचआरडी, एनएमईआयसीटी, नॅशनल डिजिटल लायब्ररी.

प्रस्तावना

माहिती व दळणवळण तंत्रज्ञानाने क्रांती घडवून आणली आहे आणि ती ग्रंथालयांच्याइ रूपाने कार्यप्रदर्शन केली आहे. दररोज आयसीटी ग्रंथालयांमध्ये एक अपरिहार्य आणि महत्त्वपूर्ण भूमिका घेत आहे. आजकाल डिजिटायझेशन आणि ग्रंथालये यांचे एकमेकांच्या हातात हात आहेत आणि ते संपूर्ण विश्वाच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी तयार होत आहेत. शिक्षणतज्ज्ञ, शिक्षक, संशोधक, विद्वान, विद्यार्थी आणि इतरांच्या इच्छेनुरूप माहितीची गरज व ती मिळवण्याची पद्धती पूर्णपणे बदलली आहे. प्रत्येकाला माहिती जलद गतीने, हवी तेवढीच, आणि अचूक हवी आहे. भारत सरकारच्या मानव संसाधन विकास मंत्रालयाने (एमएचआरडी) राष्ट्रीय डिजिटल लायब्ररीच्या माध्यमाने माहिती जमा करून ती वाचकांना उपलब्ध करून देणे सुरू केले आहे. माहिती आणि संप्रेषण तंत्रज्ञानाद्वारे (एनएमईआयसीटी) राष्ट्रीय मोहिमेत मिशनच्या अंतर्गत मानव संसाधन विकास मंत्रालयाने नॅशनल डिजिटल लायब्ररी (एनडीएल) या पायलट प्रकल्पाची सुरुवात केली आहे. ज्याद्वारे एक खिडकी शोध सुविधेसह शैक्षणिक संसाधनांच्या व्हर्च्युअल रिपॉझिटरीची एक चौकट तयार होईल. वाचकांना कमीतकमी प्रयत्नांत आणि कमीतकमी वेळेत त्यांना लागणारे योग्य ते स्रोत शोधण्यासाठी फिल्टर्ड व एकत्रित शोध घेण्याची सुविधा देण्यात आली आहे. एनडीएल कोणत्याही भाषेतील सामग्री धारण करण्यासाठी आणि प्रमुख प्रादेशिक भाषांसाठी (सध्या हिंदी आणि बंगाली इंटरफेस) संवाद साहाय्य प्रदान करण्यासाठी तयार केले आहे. सर्व शैक्षणिक स्तरांवर सर्व विषयांमध्ये, साधनांच्या सर्व लोकप्रिय स्वरूपामध्ये आणि वेगळ्या सक्षम विद्यार्थ्यांकडूनही मदत करणे यासाठी व्यवस्था केली जात आहे. विद्यार्थ्यांना प्रवेश आणि स्पर्धात्मक परीक्षांसाठी तयारी करण्यास मदत करण्याकरिता हे विकसित केले आहे. जे लोक जगभरातून सर्वोत्तम सरावांतून ज्ञानार्जन आणि ज्ञान प्राप्त करण्यास

सक्षम करतात आणि संशोधकांना अनेक स्त्रोतांपासून एकत्रित केलेले अन्वेषण करण्यास मदत करतात. हा प्रकल्प डिजिटल ग्रंथालयाच्या आसपास बनविलेल्या काही महत्त्वाच्या राष्ट्रीय ज्ञानाचा शोध आणि व्यस्त शिक्षण व्यासपीठांना सक्षम करेल असा आहे. तसेच हा प्रकल्प प्लॅटफॉर्मच्या आसपासच्या औद्योगिक विकासाला प्रोत्साहित करेल. एक प्रमुख राष्ट्रीय मालमत्ता म्हणून ही प्रणाली अखिल भारतीय स्तरावर शिकवणे-शिकणे-मूल्यांकन-ज्ञान-शोध आणि नवकल्पना प्लॅटफॉर्म म्हणून काम करेल. पायलट प्रकल्प वेळोवेळी भारताच्या नॅशनल डिजिटल लायब्ररी बनण्यासाठी खंड सामग्रीच्या आणि विविधतेसंबंधातील भविष्यकालीन प्रमाणासाठी योग्य फ्रेमवर्क तयार करत आहे.

नियम व तरतूद

एनडीएलमध्ये स्वतंत्रपणे उपलब्ध असलेल्या किंवा संस्थेने योगदान दिलेल्या किंवा दान दिलेल्या किंवा प्रकाशकाने व्यवस्थापित केलेल्या सामग्रीचा एकत्रित संयोग आहे. जवळ-जवळ या सर्व गोष्टी संबंधित स्त्रोतांकडून घेऊन वापरल्या जातात. या सामग्रीची प्रामाणिकता, प्रासंगिकता, पूर्णता, अचूकता, विश्वसनीयता आणि योग्यतेची जबाबदारी त्या-त्या संस्थेशी संबंधित आहे ज्याचा सामग्रीचा स्त्रोत आहे आणि यात एनडीएलची कोणतीही जबाबदारी किंवा दायित्व नाही. एनडीएल पोर्टलला सुरळीत चालविण्यासाठी नेहमी प्रयत्न केला जातो. तथापि, एनडीएल कोणत्याही तांत्रिक समस्या किंवा अन्य कारणांमुळे पोर्टल अनुपलब्ध असेल तर एनडीएल यासाठी जबाबदार राहणार नाही.

प्रायोजक

मानव संसाधन विकास मंत्रालयाने (एमएचआरडी), नॅशनल मिशन ऑन एज्युकेशन थ्रू इन्फॉर्मेशन अँड कम्युनिकेशन टेक्नॉलॉजी (एनएमईआयसीटी) द्वारे, राष्ट्रीय डिजिटल लायब्ररी (एनडीएल) हा पायलट प्रकल्प प्रायोजित करून त्यासाठी वित्तपुरवठा केला आहे.

प्रशासक

इंडियन इंन्स्टिट्यूट ऑफ टेक्नॉलॉजी, खरगपूर यांच्या मार्फत हा पायलट प्रकल्प चालविला जात आहे. विविध शैक्षणिक संस्था, शासकीय संस्था आणि इतर खासगी क्षेत्रांतील उपलब्ध स्त्रोतांना एकत्र आणत आहेत. सर्व संसाधने गोळा केल्यानंतर, ते संगणकीय प्रोग्रामद्वारे प्रक्रिया करून त्याचे सर्व्हरद्वारे वितरण केले जाते.

उपलब्ध संसाधने

तंत्रज्ञान, विज्ञान, मानव्यविद्या, कृषी आणि इतर यांसारख्या अनेक विषयांच्या डोमेनमधून रिपॉझिटरी होस्ट लिंक केली आहे. एनडीएलमध्ये एकूण ७२,०३,१९५ आयटम्स होस्ट केलेले आहेत. याची वैशिष्ट्ये खालील प्रमाणे आहेत.

- रिपॉझिटरी विविध भारतीय संस्थात्मक भांडारातून अंतर्भूत माहिती गोळा करते.
- यात ६० पेक्षा अधिक प्रकारच्या शिकण्याचे स्त्रोत उपलब्ध आहेत.
- शैक्षणिक साहित्य प्राथमिक ते पदव्युत्तर स्तरावरच्या वापरकर्त्यांसाठी उपलब्ध आहेत.
- रिपॉझिटरी होस्टमध्ये तंत्रज्ञान, विज्ञान, मानविकी, कृषी आणि इतर यांसारख्या अनेक विषयांच्या डोमेनची माहिती आहे.
- १५,००,००० प्रलेख १.५ लाख लेखकांनी तयार केले आहेत.
- ७० पेक्षा जास्त भाषांमध्ये प्रलेख उपलब्ध आहेत.
- रेपॉझिटरीत विविध भारतीय संस्थात्मक भांडारातील सामग्री संकलित केली जाते.

वैशिष्ट्यीकृत स्त्रोत

- डीएलआय (भारतीय डिजिटल ग्रंथालय) - ५,००,००० पेक्षा अधिक वैश्विक शास्त्रीय पुस्तके.
- लिब्रिव्हॉक्स - दोन लाखांपेक्षा जास्त ऑडिओ बुक.
- कृषीकोश - ५०,००० पेक्षा जास्त शेतीविषयक पुस्तके, नियतकालिके, लेख आणि अहवाल.

- एनसीईआरटी (नॅशनल कौन्सिल फॉर एज्युकेशन, रिसर्च अँड ट्रेनिंग) – हिन्दी आणि इंग्रजी प्राथमिक ते १२वीच्या विद्यार्थ्यांसाठी विविध विषयांची पुस्तके.
- इनफ्लिबनेट (माहिती व ग्रंथालय नेटवर्क) – विविध संस्थांमधील भारतीय संशोधकांनी तयार केलेल्या ३८,००० हून अधिक उन्नत निबंध आणि सारांश अहवाल.
- एनपीटीईएल (नॅशनल प्रोग्राम ऑन टेक्निकल एन्हान्स लर्निंग) – एमएचआरडी प्रायोजित प्रकल्प : जे अभियांत्रिकी क्षेत्रातील १०,०००+ व्हिडिओ व्याख्यान केंद्र होस्ट करते.
- एसएनएलटीआर (नॅचरल लॅंग्वेज टेक्नॉलॉजी रिसर्च सोसायटी) – रवींद्रनाथ टागोर यांच्या साहित्याचे डिजिटायजेशन

शिकण्याचे संसाधन प्रकार

- पुस्तक – ७० भाषांमध्ये ३ लाख लेखकांद्वारा लिहिलेली ७ लाखांपेक्षा जास्त पुस्तके.
- लेख – विविध प्रकाशकांकडून २ लाखांपेक्षा अधिक लेखकांद्वारे लिहिलेले तीन लाखांपेक्षा जास्त लेख.
- प्रबंध – विविध भारतीय संस्थांमधील संशोधकांनी सादर केलेले ९५ हजारांपेक्षा जास्त प्रबंध.
- हस्तलिखित – सत्यजित राय सोसायटी, विद्याप्रसारक मंडळ आणि इतरांमधील हस्तलेखन.
- ऑडिओ व्याख्यान – इंग्रजी, तामिळ आणि इतर भाषांमध्ये २६२ पेक्षा अधिक ऑडिओ व्याख्याने
- व्हिडिओ व्याख्यान – ११ स्त्रोतांमधून १८०००+ व्हिडिओ व्याख्याने
- प्रश्नपत्रिका – २३ स्त्रोतांमधून ३३००० पेक्षा जास्त प्रश्नपत्रिका
- उत्तरसूची – विविध शालेय मंडळातील प्रश्नपत्रिकांची उत्तरे
- वेब कोर्स – कृषि, भौतिकशास्त्र आणि इतर यांसारख्या विविध डोमेनमधील वेब अभ्यासक्रम
- डेटा सेट – ओईसीडी iLibrary, दक्षिण एशिया संग्रहण आणि इतरांपासून निमित डेटा सेट

- वार्षिक अहवाल – १२ स्त्रोतांमधून वार्षिक अहवाल
- अहवाल – १७ स्त्रोतांमधून १२,०००+ पेक्षा जास्त अहवाल
- तांत्रिक अहवाल – १७ स्त्रोतांमधील तांत्रिक अहवाल
- मोनोग्राफ – ८ स्त्रोतांपासून मोनोग्राफ
- मॅन्युअल – ४ स्त्रोतांवरून मॅन्युअल
- तांत्रिक नियमावली – ६ स्त्रोतांमधील तांत्रिक नियमावली
- अल्बम – ६ स्त्रोतांकडील अल्बम
- कायदा न्याय – २ स्त्रोत

विषय डोमेन

- संगणक विज्ञान, माहिती व सर्वसाधारण कार्य
- तत्त्वज्ञान आणि मानसशास्त्र
- धर्म
- सामाजिकशास्त्रे
- भाषा
- नैसर्गिक विज्ञान आणि गणित
- तंत्रज्ञान
- कला, ललित आणि सजावटीची कला
- साहित्यिक आणि वक्तृत्व
- इतिहास आणि भूगोल

शोध पर्याय

नोंदणीकृत वापरकर्ते खालीलप्रमाणे सामग्री / स्त्रोत शोधू शकतात.

- **प्रकार :** मजकूर, ऑडिओ, व्हिडिओ, प्रतिमा, ॲनिमेशन, अनुकरण, सादरीकरण आणि अनुप्रयोग.
- **विषय :** तत्त्वज्ञान आणि मानसशास्त्र, समाज विज्ञान, उडउ, खढ, भाषा, इत्यादी
- **स्त्रोत :** डीएलआई, लीबरीहॉक्सी, एसएनएलटीआर, इन्फ्लिबनेट, कृषीकोश, एनसीईआरटी, एनपीटीईएल

लाभार्थी

एनडीएल सर्व वापरकर्त्यांना सेवा प्रदान करण्यासाठी डिझाइन केले गेले आहे यात ....

- विद्यार्थी
- शिक्षक
- व्याख्याते
- संशोधक
- ग्रंथपाल
- ग्रंथालय वापरकर्ते
- व्यावसायिक
- निराधार वापरकर्ते आणि
- इतर सर्व आजीवन शिकणारे

चित्र क्र. १ : एनडीएलचे मुख्यपान

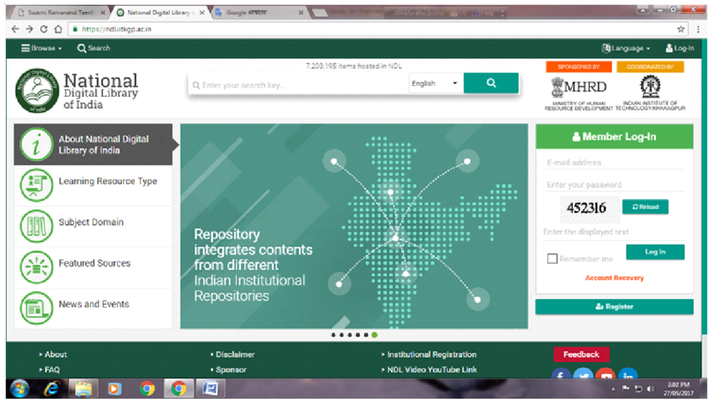

सर्व डिजिटल संसाधनांसाठी एक-स्टॉप शॉप म्हणून कार्य करण्यास एनडीएल एक खिडकी शोध सुविधा पुरवेल. हे वापरकर्त्यांच्या शैक्षणिक स्तराप्रमाणे निवडक सामग्रीची अद्वितीय सुविधा प्रदान करते. क्वेरीसाठी पुनर्प्राप्त केलेले परिणाम 'शैक्षणिक स्तर', 'भाषेची निवड', 'अडचण पातळी', सामग्रीचे माध्यम आणि अशा इतर घटकांवर आधारित वापरकर्त्यांच्या आधारावर फिल्टर

केले जाऊ शकतात, तर इतर डिजिटल ग्रंथालयांमध्ये सर्व पर्याय समाविष्ट होऊ शकत नाहीत. अशा प्रकारे हे 24 X 7 एकात्मिक वातावरणात प्रदान केलेल्या 'पसंतीच्या सेवेच्या' प्रमाणे आहे जेथे शिकणारे कमीतकमी प्रयत्नांत कमीतकमी श्रमात आणि कमीतकमी वेळेत आपली संसाधने शोधू शकतात. विशिष्ट शैक्षणिक पातळी फिल्टर (उदा. पदवी आणि पदव्युत्तर) निवडल्यानंतर, निवड निकषांशी जुळणारे परिणाम केवळ वापरकर्त्यास दर्शविले जातील. चित्र २, ३, ४ आणि ५ विविध शोध पर्याय दर्शविते.

चित्र क्र. २ : प्रकारानुसार शोध

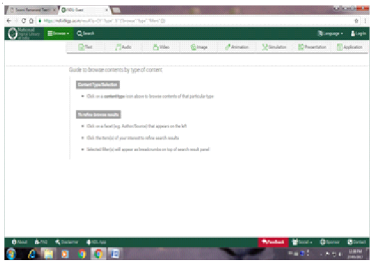

चित्र क्र. ३ : विषयानुसार शोध

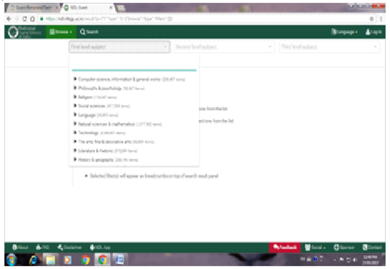

शोध पर्याय

वापरकर्ते खाली नमूद केलेल्या कोणत्याही इंटरनेट ब्राउजरद्वारे एनडीएलमध्ये प्रवेश करू शकतात.

- Google Chrome आवृत्ती ३८ किंवा त्यापेक्षा नवीन
- Mozilla Firefox आवृत्ती ४० किंवा त्यापेक्षा नवीन
- इंटरनेट एक्सप्लोरर आवृत्ती ९ किंवा त्यापेक्षा नवीन
- ओपेरा आवृत्ती २९ किंवा त्यापेक्षा नवीन
- सफारी आवृत्ती ८ किंवा त्यापेक्षा नवीन

एनडीएलमध्ये प्रवेश करण्यासाठी कोणतेही विशिष्ट हार्डवेअर किंवा ॲक्ससरीज आवश्यक नाहीत. एनडीएलला पीसी, लॅपटॉप, मोबाईल डिव्हाइसेससारख्या साधनांवरूनही ॲक्सेस करता येते. तथापि, आपल्याला एनडीएलमध्ये प्रवेश करण्यासाठी इंटरनेट जोडणीची आवश्यकता असेल.

चित्र क्र. ४ : साधनानुसार शोध

चित्र क्र. ५ : शोध प्रतिप्राप्ती

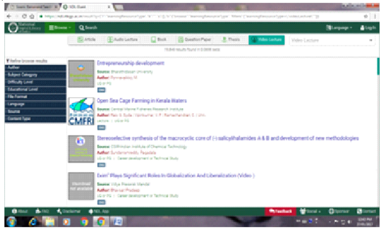

सदस्यत्व तपशील

सामान्य ब्राउझिंगसाठी सर्व वापरकर्त्यांसाठी एनडीएल प्रणाली प्रवेशयोग्य आहे. तथापि, एखाद्यास वापरकर्ता आयडी आणि पासवर्डसह नोंदणी करणे आणि काही क्लासिफाइड सामग्रीस प्रवेश करण्यासाठी ते वापरणे आवश्यक आहे.

- एक व्यक्ती किंवा संस्था केवळ सामान्य वेब ब्राउझरमध्ये URL टाइप करून एनडीएल यंत्रात प्रवेश करू शकतो. काही सामग्रीचे प्रस्तुतीकरण क्लायंटच्या अंतामध्ये अतिरिक्त सॉफ्टवेअर प्लगइन स्थापित करणे आवश्यक असू शकते.
- एनडीएल प्रकल्प हे सर्व ज्ञान प्रसारणाबद्दल आहे आणि डिजिटल लायब्ररीवर प्रवेश करण्यासाठी कोणतीही फी जोडली जात नाही. एनडीएल यंत्रास प्रवेश विनामूल्य आहे. तथापि, यामुळे वापरकर्ता इतर संस्था सर्व्हर्सवर राहणाऱ्या सामग्रीकडे नेईल. या प्रवेशामुळे त्या संस्था आणि त्यांच्या प्रवेश नियमांच्या धोरणाद्वारे निर्धारित केले जाईल.
- एनडीएल यंत्रणेवरील प्रवेशावर काही निर्बंध नाहीत. एका व्यक्तीकडून किंवा संस्थेच्या सदस्याने त्याच प्रकारे तसेच प्रवेश केला जाऊ शकतो. तथापि अनेक प्रकरणांमध्ये संपूर्ण मजकूर सामग्रीवर प्रवेश करणे (उदा. स्प्रिंगर प्रकाशक सामग्री) साठी संस्थात्मक सदस्यतेची आवश्यकता असू शकते.
- अंतिम उद्दिष्ट सर्व प्रादेशिक भाषांमधील साहित्य प्रदान करणे हा होय. तथापि, हे प्रादेशिक सामग्रीतील प्रत्यक्ष उपलब्धतेवर अवलंबून असेल. एनडीएल ब्राउजिंग आणि सर्चिंगसाठी युझर इंटरफेसद्वारे कोणत्याही भाषेतील साहित्य सामावून घेऊ शकेल. प्रारंभिक भाषांमध्ये हिंदी, इंग्रजी आणि बंगाली भाषेपासून

प्रारंभ होईल आणि इतर भाषांना समाविष्ट करण्यासाठी आणखी काही काळ लागेल.

मर्यादा

- सीडी-रॉमसारख्या भौतिक माध्यमाद्वारे एनडीएल उपलब्ध नाही.
- नेट उपलब्धता आवश्यक
- हे विशेष डोमेन जसे - edu.in, nic.in, ac.in इत्यादीद्वारे सेवा प्रदान करते.
- एनडीएल योजनेत ७० भाषांमध्ये साहित्य असणे आवश्यक आहे, परंतु सध्या ते फक्त काही प्रादेशिक भाषेतच देत आहेत.
- एखादे लेख जतन किंवा डाउनलोड करण्याचा पर्याय सामग्री प्रदात्याद्वारे प्रदान केलेल्या प्रवेश अधिकारांवर अवलंबून असेल. एकदा जतन केल्यावर, मुद्रण केले जाऊ शकते.
- काही वेळा, मुद्रित केलेल्या पृष्ठांच्या संख्येची मर्यादा असू शकते (उदा. १०० पृष्ठांपर्यंत) पुन्हा एकदा, हे सामग्री निर्धारित प्रवेश अधिकारांवर आधारित दस्तऐवज ते दस्तऐवजावर भिन्न असेल.

एनडीएलचा मुख्य उद्देश आहे मेटाडेटाद्वारे शैक्षणिक साहित्य सर्व लोकांपर्यंत पोहोचवणे. मेटाडेटा एका सामग्रीची मजकूर माहिती प्रदान करते जी प्रत्यक्षात डेटा प्रदाता सर्व्हरवर होस्ट केली जाऊ शकते. प्रत्यक्ष सामग्री संबंधित डेटा प्रदात्यांच्या कॉपीराइट कायद्यांच्या अधीन असतात कारण लेखक किंवा प्रकाशक या कामाची कॉपीराइट ठेवतात, जे परवानगीने एनडीएल द्वारे वापरले जातात. या सामग्रीचा पुनर्वापर, पुनर्वितरण किंवा व्यावसायिक वापर करणारे कोणीही कॉपीराइटधारकाने दिलेल्या अटी आणि नियमांचे पालन करण्यासाठी जबाबदार आहे. कॉपीराइट कायद्यांनुसार पारिभाषित केल्याप्रमाणे योग्य वापराद्वारे अनुमती दिलेल्या पलीकडे किंवा संरक्षित गोष्टींचे पुनरुत्पादन करण्यासाठी कॉपीराइटधारकांच्या लेखी परवानगी आवश्यक आहे.

निष्कर्ष

अलीकडच्या काळात इंटरनेटचा वापर भ्रमणध्वनीमुळे वाढला आहे. येथे ‘सर्फिंग / सर्चिंग’ हा सर्वांत महत्त्वाचा घटक आहे. वाचनालयाच्या सेवांमधील परिणामकारकता आणि कार्यक्षमता वाढवण्यासाठी, ग्रंथालय व्यावसायिकांना

नवीन तंत्रज्ञानाबद्दल माहिती असणे आवश्यक आहे. त्याचबरोबर त्याचा उपयोग उपभोक्त्यास करून देण्यासाठी प्रयत्न करणे आवश्यक आहे. भारत सरकारच्या मानव संसाधन विकास मंत्रालयाने शैक्षणिक संशोधन व विकासासाठी अनेक प्रयत्न केले आहेत. आयसीटीने शिक्षणाच्या क्षेत्रात आधीच पुढाकार घेतला आहे. शालेय स्तरापासून ते विद्यापीठ स्तरापर्यंत सर्व विद्यार्थी आणि प्रौढांसाठी ज्ञानदर्शन, इग्नू आणि आयआयटीद्वारे ज्ञान वाणी, इ-ज्ञानकोश-इग्नू द्वारा सुरू केलेले डिजिटाइज्ड् लर्निंग रिसोर्सेस आहेत. शैक्षणिक संप्रेषणासाठी कॉन्सोर्टियमला ८७ पदवीपूर्व अभ्यासक्रमांसाठी ई-सामग्री तयार करण्याचे काम देण्यात आले आहे. या योजनांचे यश मुख्यत्व योग्य वेळी योग्य लोकांपर्यंत पोहचण्यावर अवलंबून आहे. जर शैक्षणिक संस्था, खाजगी क्षेत्रातील संस्था आणि इतर सामान्य ठिकाणांचे नियमन शिथील / विस्तारित आणि जागरूकता कार्यक्रम घेतले असतील, तर एनडीएलचा कार्यक्रम देशाच्या कानाकोपऱ्यापर्यंत पोहोचेल आणि त्याचा उद्देश पूर्ण करेल.

संदर्भ

१) Devaki, M. and others (2016). Design and developing library Services, using open source websites, Proceeding of the international conference on Re-engineering of Library Resources and Services : Challenges and opportunities. P. 137-139.

२) Sundararajan, N. and Nanda Gopal, V. B. (2016) : Digitization of Higher Education in India : Making the Dream a Reality, University News, 54 (15).

३) विविध संकेतस्थळांवर दि. २२.०५.२०१७ रोजी घेतलेला शोध.
www.inflibnet.ac.in
www.ndl.iitkgp.ac.in
www.nptel.iitm.ac.in
www.ugc.ac.in

रिपॉझिटरी : ज्ञानव्यवस्थापनातील एक घटक

प्रा. कृष्णा बाबू हजारे

रिपॉझिटरी हा ज्ञानव्यवस्थापनातील एक महत्त्वाचा घटक आहे. सदर लेखामध्ये रिपॉझिटरी म्हणजे काय? रिपॉझिटरीची रचना, कार्ये, प्रकार, इत्यादींविषयक माहिती दिलेली आहे.

(१) प्रस्तावना

ग्रंथालये व माहितीची केंद्रे यांना सध्याच्या माहितीयुगामध्ये ज्ञानाचे व्यवस्थापन प्रभावी माध्यमातून करणे आवश्यक ठरलेले आहे. ज्ञानाची निर्मिती व योग्य तो वापर करण्यासाठी ग्रंथालयांना ज्ञानाचे व्यवस्थापन हे कार्य पार पाडावे लागते. त्यामुळे विविध पद्धतींनी ज्ञानाचे व्यवस्थापन करणे हे ज्ञानयुगातील महत्त्वाचे कार्य, ज्ञानाचे संवर्धन व प्रसार करण्यासाठी ग्रंथालयांना पार पाडावे लागते. ज्ञानाच्या व्यवस्थापनामध्ये अंतर्भूत असलेले घटक म्हणजे माहितीचा शोध घेणे, माहिती संपादन करणे, माहितीचे संघटन करणे, माहितीची निवड करणे व माहितीचे प्रसारण करणे हे होत. याद्वारे विशिष्ट पद्धतीने वाचकांना माहितीसेवा देणे शक्य होते. या अनुषंगाने ज्ञानव्यवस्थापनाचे महत्त्व दिवसेंदिवस वाढत आहे. तसेच शैक्षणिक व संशोधन संस्थांमध्ये ज्ञानाच्या रिपॉझिटरीज निर्माण करण्यासाठी प्रयत्न केले जात आहे. या दृष्टीने ज्ञानाचे व्यवस्थापन व ज्ञानाच्या रिपॉझिटरीचे व्यवस्थापन हे महत्त्वाचे घटक आहेत.

(२) ज्ञानव्यवस्थापन म्हणजे काय ?

ज्ञानाचे व्यवस्थापन ही नवीन संकल्पना असून त्याकडे पाहण्याचे दृष्टिकोनही विविध आहेत. उपलब्ध असणारे ज्ञान व त्याचा विकास केल्यामुळे आवश्यक ती उद्दिष्टे प्राप्त करणे सोयीचे होते. ज्ञानाच्या विकासामध्ये समाविष्ट असलेले

घटक म्हणजे ग्रंथालयामध्ये उपलब्ध असणारे ज्ञान तसेच नवीन ज्ञानाची निर्मिती व बाहेरून ज्ञान उपलब्ध करणे हे होत. हे घटक प्रत्यक्ष अमलात आणण्यासाठी ज्ञान रिपॉझिटरीजची गरज आहे. त्यामुळे ज्ञानाची देवाण-घेवाण तसेच शैक्षणिक व संशोधन संस्थांमधील अध्ययन व अध्यापनाच्या उपक्रमांना आवश्यक ते ज्ञान सुलभ पद्धतीने देता येते. ज्या संस्था व्यवस्थापनामध्ये यशस्वी होतात, अशा संस्थांना ज्ञानाची निर्मिती व देवाणघेवाण प्रभावीपणे करणे शक्य होते.

ज्ञानव्यवस्थापनामध्ये ज्ञानाची व्याप्ती, ज्ञान उपलब्ध करून देणे व ज्ञानाचा प्रसार व विकेंद्रीकरण करणे हे अपेक्षित आहे. सध्या माहिती-तंत्रज्ञान व माहिती-दळणवळणाची साधने - उदाहरणार्थ, नेटवर्क, इत्यादींद्वारे असे ज्ञानाचे व्यवस्थापन करणे सुलभ झालेले आहे. विविध प्रकारच्या संस्था, संशोधन केंद्रे, औद्योगिक क्षेत्रे, कृषि-क्षेत्रे, इत्यादींमध्ये होत असलेले विविध प्रकारचे संशोधन व कार्य लक्षात घेता कोणत्या प्रकारचे ज्ञान आवश्यक आहे याचा शोध घेणे हे ज्ञानव्यवस्थापनामध्ये प्रामुख्याने अभिप्रेत आहे. या क्षेत्रांमध्ये निर्णयप्रक्रियेतील ज्ञानाचे महत्त्व अनन्यसाधारण आहे. त्यामुळे ज्ञानाचे व्यवस्थापन हे मुख्यत्वेकरून वरील गोष्टीवर आधारभूत ठरते. या दृष्टीने ज्ञानव्यवस्थापनामध्ये उपयुक्त असणारे ज्ञान संकलन करून त्याचे संघटन करणे व मागणीनुसार ते उपलब्ध करून देणे यासाठी व्यवस्थापनाची गरज आहे. त्या दृष्टीने ज्ञान रिपॉझिटरीची निर्मिती करणे आवश्यक ठरते.

(३) रिपॉझिटरी म्हणजे काय?

रिपॉझिटरीमध्ये ज्ञान व माहिती दोन्हींचे संकलन केलेले असते. विशेषत: रिपॉझिटरीमध्ये ज्ञान किंवा माहिती ही प्रलेखामधून उपलब्ध असते. त्यामध्ये संशोधन अहवाल, सभा-संमेलने वृत्तांत, संशोधनाविषयी माहिती त्याचबरोबर इतर प्राथमिक व द्वितीयक साधने यांचा सभावेश होतो. या प्रकारची साधने ही महत्त्वाची असून त्यामधून ज्ञानाची देवाणघेवाण रिपॉझिटरीच्या माध्यमातून केली जाते. शैक्षणिक संस्था, संघटना यांना रिपॉझिटरीजमधून ज्ञान उपलब्ध करून दिले जाते. जेणेकरून संशोधन, अध्यापन व अध्ययन तसेच इतर शैक्षणिक उपक्रम यांची गुणवत्ता वाढू शकते. संस्थांतर्गत रिपॉझिटरीमध्ये

प्री-प्रिंट, पोस्ट-प्रिंट, थेसिस, टेक्निकल रिपोर्ट, इत्यादींचा समावेश होऊ शकतो. या संग्रहाच्या माध्यमातून संशोधन व शैक्षणिक उपक्रम यांना चालना मिळते.

रिपॉझिटरी म्हणजे 'मॅनेज्ड स्टोरेज सिस्टीम' होय. त्यामध्ये विविध स्तरांवरील उदाहरणार्थ, वैयक्तिक, संस्था व संघटना, विभागीय, राष्ट्रीय तसेच कन्सोर्शिया आधारित विविध सेवा दिल्या जातात. या सेवांद्वारे संशोधन तसेच इतर शैक्षणिक उपक्रमांना आधार दिला जातो.

(४) रिपॉझिटरीची रचना

रिपॉझिटरीमधून ज्ञानाचे संघटन केले जाते. त्या दृष्टीने ज्ञानाच्या रिपॉझिटरीचे दोन प्रमुख घटक आहेत. ते म्हणजे ज्ञानाचे स्ट्रक्चर व कंटेंट्स. ज्ञानाचे कंटेंट्स हे ज्ञानाच्या स्ट्रक्चरमध्ये अभिप्रेत आहेत. ज्ञानाच्या स्ट्रक्चरमध्ये ज्ञानाचे युनिट अपेक्षित असून कोणत्या प्रकारचे ज्ञान संकलित करणे अभिप्रेत आहे, यावरून ज्ञानाचे स्ट्रक्चर ठरते. रिपॉझिटरीमध्ये खालील गोष्टींचा प्रामुख्याने समावेश होतो.

४.१ नॉलेज रिफायनरी

रिपॉझिटरीमधून ज्ञानाची निर्मिती व ज्ञानाचा प्रसार करणे यास रिफायनरी म्हणतात. या प्रक्रियेमध्ये पाच टप्प्यांचा समावेश आहे.

१) **ज्ञानसंपादन :** संस्थांतर्गत निर्मित ज्ञान किंवा माहिती तसेच बाहेरील संस्था, संघटनांकडून (External Sources) ज्ञान संपादन करणे.

२) **रिफायनिंग :** संपादन केलेले ज्ञान रिपॉझिटरीमध्ये साठवण्यापूर्वी त्याचे महत्त्व जाणून घेणे (Refining) व त्यानंतर अशा ज्ञानाची साठवणूक व संघटन करणे.

३) **ज्ञानाची प्रतिप्राप्ती :** रिपॉझिटरीमध्ये संघटित केलेले ज्ञान आवश्यक त्या घटकांना/वाचकांना उपलब्ध करून देणे.

४) **ॲक्सेस (Access) :** रिपॉझिटरीमधील ज्ञान उपलब्ध असणारी साधने तसेच त्यामधील माहिती उपलब्ध करून देण्याच्या दृष्टीने विविध पद्धतींचा अवलंब करणे.

५) **ज्ञानाचे महत्त्व :** ज्ञानाचे महत्त्व हे ज्ञानाच्या वापरावर अवलंबून आहे. त्या दृष्टीने रिपॉझिटरीमधून ज्ञानाची निवड, ज्ञानाची गुणवत्ता व ज्ञानाचा वापर इत्यादींविषयी माहिती पुरविणे.

४.२ ज्ञानव्यवस्थापन उपक्रम

ज्ञानव्यवस्थापनामध्ये काम करणाऱ्या सेवक वर्गांची भूमिका व जबाबदारी योग्य त्या पद्धतीने निश्चित करणे महत्त्वाचे आहे. या व्यवस्थापनामध्ये माहिती-तंत्रज्ञानाचा वापर करण्यासाठी योग्य ते नियोजन करणे आवश्यक आहे. पारंपरिक पद्धती किंवा कार्यपद्धती काही अंशी ज्ञानव्यवस्थापनामध्ये कालबाह्य होत आहेत. ज्या पद्धतीने ज्ञानाची निर्मिती, देवाणघेवाण व वापर केला जातो त्या पद्धती आधुनिक आहेत. त्यामुळे ज्ञानव्यवस्थापनामध्ये प्रत्येकाची भूमिका निश्चित करून हे व्यवस्थापन संपूर्ण संस्थांतर्गत व्यापक दृष्टीने कसे वापरले जाते हे स्पष्ट करणे गरजेचे आहे. ज्ञानव्यवस्थापनाची नियोजन, आराखडा व संस्थांतर्गत विविध साधनांची योग्य ती सांगड घातल्यास हे व्यवस्थापन अचूक व यशस्वी होऊ शकते. त्यामुळे चांगल्या रिपॉझिटरीची निर्मिती होऊन वापरही प्रभावीपणे होऊ शकतो.

४.३ रिपॉझिटरीचे व्यवस्थापन

रिपॉझिटरी जेव्हा सुरू केली जाते, त्या वेळेपासून रिपॉझिटरीमधील संग्रहाची वाढ निरंतर होत असते. त्यामुळे वेळोवेळी रिपॉझिटरीचे पुनर्संघटन करणे आवश्यक ठरते. कालबाह्य झालेले ज्ञान, माहितीची साधने तसेच वापरात नसलेली माहितीची साधने रद्दबातल करणे आवश्यक ठरते. त्याचबरोबर नवीन ज्ञानाची भर, नवीन ज्ञानाची निर्मिती व वाचकांच्या गरजेनुसार नवीन माहितीच्या साधनांचे संपादन करणे हेही तितकेच महत्त्वाचे आहे. यशस्वी ज्ञानव्यवस्थापन हे ज्ञानाचे संघटन व पुनर्संघटन या प्रक्रियांवर आधारभूत आहे. या प्रक्रिया अखंडितपणे सुरू ठेवणे म्हणजेच रिपॉझिटरीचे यशस्वी व्यवस्थापन होय.

४.४ डिजिटल तंत्रज्ञान व रिपॉझिटरी

डिजिटल तंत्रज्ञानामुळे रिपॉझिटरीमध्ये अनेक फायदे अपेक्षित आहेत.

१) अपेक्षित असलेले ज्ञान कमीत कमी वेळात कोणत्याही ठिकाणाहून उपलब्ध करता येते.

२) ज्ञानाचे वर्गीकरण, सूची, तसेच ज्ञान साठविण्याच्या पद्धती निश्चित करता येतात व ज्ञानाचे विविध युनिट्स जोडणे शक्य होते.

३) ज्ञानाचा अचूक शोध घेणे व आवश्यक कंटेंट्ससाठी वर्गणीदार होता येते.

४) प्रलेखामधील कंटेंट्स विविध पद्धतींमध्ये सादर करता येतात, ज्याद्वारे अपेक्षित अर्थ व वापर निश्चित करता येतो.

(५) रिपॉझिटरीची कार्ये

रिपॉझिटरीची प्रमुख कार्ये पुढीलप्रमाणे आहेत.

१) विविध क्षेत्रांना ज्ञानाचा पुरवठा करून त्या क्षेत्रामधील उपक्रम व संशोधन यांना उत्तेजन देणे.

२) आवश्यक असणारे ज्ञान व माहिती सातत्याने उपलब्ध करणे.

३) संशोधन, अध्ययन व अध्यापन यांच्या गुणात्मक वाढीमध्ये योग्य ते योगदान देणे.

४) अद्ययावत माहिती व तंत्रज्ञान तसेच माहितीच्या दळणवळण पद्धतींचा वापर करून प्रभावीपणे ज्ञानसंकलन, संवर्धन व प्रसारण प्रक्रिया यशस्वीरित्या पार पाडणे.

५) इलेक्ट्रॉनिक व डिजिटल माहितीची साधने यांचा प्रभावीपणे वापर करून अचूक ज्ञानाचा शोध, प्रसार व वाचकांना अपेक्षित असलेल्या फॉरमॅटमध्ये ते उपलब्ध करून देणे.

६) रिपॉझिटरीचे प्रकार

१) **वाचकसमूह :** वाचकसमूह डोळ्यांसमोर ठेवून रिपॉझिटरी स्थापन करता येते. उदाहरणार्थ, संशोधक, अध्यापक, अध्ययन करणारे असे वाचक डोळ्यांसमोर ठेवून योग्य त्या ज्ञानसाधनांची रिपॉझिटरी स्थापन करता येते.

२) **साधनसमूह :** वेगवेगळी माहितीची साधने घेऊन रिपॉझिटरी स्थापन केली जाते. उदाहरणार्थ, प्राथमिक साधने, (संशोधन अहवाल, पेटेंट्स, स्टँडर्डस, प्रबंध, तांत्रिक अहवाल, इत्यादी) इलेक्ट्रॉनिक साधने, विषय डेटाबेसेस, विशिष्ट विषयातील माहितीची साधने इत्यादींनुसार रिपॉझिटरी निर्माण करता येते.

३) **व्याप्ती :** रिपॉझिटरीची व्याप्ती लक्षात घेऊन रिपॉझिटरी स्थापन केली जाते. उदाहरणार्थ, वैयक्तिक रिपॉझिटरी, विभागीय रिपॉझिटरी, संस्थांतर्गत रिपॉझिटरी, विविध संस्थांतर्गत (विभागीय) रिपॉझिटरी, राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय, इत्यादी प्रकारच्या रिपॉझिटरी स्थापन केल्या जातात.

४) **प्राथमिक कार्यानुसार :** रिपॉझिटरीच्या प्राथमिक कार्यानुसार रिपॉझिटरी स्थापन केली जाते. उदाहरणार्थ, माहितीच्या साधनांची उपलब्धता, विषयानुसार माहितीच्या साधनांची उपलब्धता, डिजिटल साधनांचे संपादन, माहितीच्या संप्रेषणाच्या आधुनिक पद्धती, माहितीच्या साधनांचे आदानप्रदान व वापर, इत्यादी निकष (कार्ये) लक्षात घेऊन रिपॉझिटरीची स्थापना केली जाते.

७) संस्थांतर्गत रिपॉझिटरीची काही उदाहरणे

१) नॅशनल लायब्ररी ऑफ इंडिया

२) नॅशनल अर्काईव्हज ऑफ इंडिया

३) सेंट झेवियर्स कॉलेज, गोथल्स इंडियन लायब्ररी अँड रिसर्च सेंटर

४) इंडियन इन्स्टिट्यूट ऑफ सायन्स, बेंगलोर

संदर्भसूची

१) Arnepalli, Kaldhar, "Knowledge Management and Knowledge Repositories : Role of Management Libraries", Digital libraries in knowledge management ed. by Sreekumar, M. G. et., al., New Delhi, Ess Ess Pub., 2006. pp. 335.

२) Doctor, Gayatri, " Institutional Repositories - A new paradigm to sharing information", Digital libraries in knowledge management, ed. by Sreekumar, M.G. et. al., New Delhi, Ess Ess Pub., 2006. pp. 513.

३) Petal, Yatrik et. al., "Institutional Digital Repositories E. Archives : INFLIBNET initiative in India", Digital libraries in knowledge management, ed. by Sreekumar, M.G. et. al., New Delhi, Ess Ess Pub., 2006. pp. 542.

४) Rajashekhar, T. B., "Interoperable Institutional digital research repositories", knowledge organization, information system, and other essays ed. by Raghavan, K. S. and Prasad, K. N., New Delhi, Ess. Ess Pub., 2006, pp. 171.

तंत्रज्ञानाने निर्माण केलेली काही प्रश्नचिन्हे

प्रदीप कर्णिक
निवृत्त ग्रंथपाल, डी. जी. रूपारेल महाविद्यालय, मुंबई

तंत्रज्ञानाने प्रगती साधली आहे. तिच्या विकासाची गती महाविलक्षण आहे. आजचे तंत्र उद्या शिळे होत आहे. उद्या काही नवेच जन्माला येत आहे. अशा गतिशील तंत्रज्ञानाच्या आहारी समाज, त्यातील माणसे, संस्था जात आहेत. यातून सामान्य माणूस दूर फेकला जातो का? साधन हेच साध्य होऊ पाहते आहे. यातून नेमके काय होऊ शकते? कशाकशावर तंत्रज्ञान परिणाम करीत आहे? तंत्रज्ञानाने निर्माण केलेली ही काही प्रश्नचिन्हे !

प्रस्तावना

तंत्रज्ञानाची प्रगती वेगाने होत आहे आणि ते तंत्रज्ञान ग्रंथालयात येऊन ग्रंथालयाच्या कार्यालाही वेग आला आहे. आजच्या युगात तंत्रज्ञानाला कोणीच विरोध करणार नाही, करू शकणार नाही. तंत्रज्ञानाचे फायदे अनेकवार मांडले जात आहेत, पुढेही मांडले जाणार आहेत व ते निर्विवादपणे ग्रंथालयाच्या प्रगतीला उपयुक्तच ठरत आहेत. प्रश्न आहे तो हा की, तंत्रज्ञानाने जे प्रश्न निर्माण केले आहेत त्याबाबत आपण काय भूमिका घेणार आहोत, त्यासाठी काय करणार आहोत; हा महत्त्वाचा आणि अत्यंत गंभीर असा विषय आहे.

तंत्रज्ञानाची उपयुक्त बाजू मान्य करूनही त्याची दुसरी बाजू मात्र अनेक समाजशास्त्रज्ञांना, मनोविकासतज्ज्ञांना आणि भाषातज्ज्ञांना गंभीरपणे धोकादायक वाटते आहे. याबरोबच ग्रंथालय क्षेत्रातील तज्ज्ञांनीही या दुसऱ्या बाजूचा गंभीरपणे विचार करावा अशी स्थिती निर्माण झाली आहे व पुढेही होणार आहे.

शालेय विद्यार्थ्यांनी मोबाईलद्वारा केलेले अश्लील चित्रण, विकृत मनोविकृतीच्या समाजकंटकांनी गुप्तपणे केलेले स्त्रियांचे चित्रण, इंटरनेटद्वारा काही विकृत

अश्लील साईटस् पाहण्यासाठी प्रेक्षकांनी केलेली गर्दी हे प्रकार व या अनुषंगाने होणारे इतर प्रकार समाजशास्त्रज्ञांना अतिशय गंभीर समस्या निर्माण करणारे वाटत आहेत. तंत्रज्ञानाचा वापर करून करण्यात येणारे गुन्हे दिवसेंदिवस बऱ्याच संख्येने उघड होत असल्याने कायदा व्यवस्थेच्या दृष्टीनेही ही बाब चिंताजनक ठरली आहे. या बाबी सर्वश्रुत आहेत. 'तंत्रज्ञानाचा दुरुपयोग' इतक्याच थंडपणे याकडे पाहता येण्यासारखे नाही.

तंत्रज्ञानाच्या वापरामुळे समाज एकलकोंडा, आत्मपर, आत्मकेंद्री होत चालला आहे व ही समस्या मानसोपचार तज्ज्ञांना गंभीर वाटते आहे. मोबाईलवर संवाद साधणाऱ्या व्यक्तींचे निरीक्षण केले तर काय दिसते! संवादकांना स्थळ, काळाचे भान राहिलेले नाही. वेड्या व्यक्तीसारखे हातवारे करणारे आणि स्वत:शीच बोलणाऱ्या माणसासारख्या अनेक व्यक्ती वाटेत दिसून येतात. त्यांना अवतीभवतीचे भान नसते. मोठ्याने बोलणे, हसणे, रागावणे, चिडणे, संतापणे, तास न् तास बोलणे, सभोवताली असणाऱ्या व्यक्तींना त्रास होत असेल याचा किंचितही विचार हे संवादक करीत नाहीत. रेल्वेत उतरताना-चढताना ह्या व्यक्ती मोबाईलवर बोलू पाहतात. त्यासाठी आजूबाजूच्या व्यक्तींना त्रास देऊन त्यांचे हे व्यवहार चालतात, मोटर, स्कूटर चालवताना हे बोलत राहतात. एखादी अतिचेतनादायक वा विदारक बातमी ऐकली तर या मंडळींचा तोल सुटून भलता प्रसंग उद्भवू शकतो. पण याचे भान संवादकांना नाही. संगणकावर तास न् तास गेम खेळणारी तरुण पिढी तिथून कशी दूर करावी यानेही पालकांना त्रस्त करून सोडले आहे. कॉल सेंटरवर काम करणाऱ्या व्यक्तींचे झालेले यंत्रवत आयुष्य हा आणखीन नवा विषय आहे.

पूर्वी मोबाईल दुर्मीळ होते तेव्हा किमान व्यक्तींना प्रवासात, घराबाहेर, कचेरीबाहेर किमान त्या प्रश्नांपासून दूर राहावे लागे. आज हातात फोनव्यवस्था असल्याने कामांना गती आली आहे. संपर्क त्वरित होतो आहे तरीही एक दीर्घ अशी 'वर्कहोलिक' अवस्था प्राप्त झाली आहे. त्यामुळे कामाचा ताण, त्रास वाढला आहे. पूर्वी याच गोष्टी कचेरीत गेल्यानंतर पाहिल्या जात असत. आज मात्र त्यासाठी २४ तास व्यक्ती जखडून राहिलेली आहे.

व्यक्ती-व्यक्तींचा संवाद तुटत चालला आहे. माणसे परात्म होत चालली आहेत. एकेकाळी कार्ल मार्क्स याने माणूस निसर्गापासून तुटल्यामुळे तो

परात्म (एलिएनेट) झाला आहे. असा सिद्धांत मांडला होता. आज त्याच्याही पुढे जग गेले आहे, माणूस माणसापासून तुटला आहे. परात्म झाला आहे. मोबाईल हातात असणाऱ्या व्यक्तींना फोन आला नाही तर त्या व्यक्ती अस्वस्थ होतात. मोबाईलशी उगाच खेळणारे कमी नाहीत. इतले तिथले वाचलेले जोक्स SMS करून पाठवणे, रिंग टोन ऐकत राहणे वा बदलत राहणे अशा अनेक निष्फळ गोष्टीत मोबाईलधारक रस घेताना दिसतात आणि याचा अर्थ उघडच आहे की त्यांचा संवाद तुटला आहे. फोन न येणारा काळ कसा घालवायचा हा प्रश्न पडल्यामुळेच असे उद्योग सुचू शकतात.

SMS, ई-मेल या माध्यमांनी समाजाची भाषाशैलीच बदलून टाकली आहे. ही भाषिक प्रगती म्हणायची की अधोगती? भाषातज्ज्ञांना हा विषय गंभीर वाटतो आहे. पूर्वी 'तारा'च फक्त त्रोटक शब्दांत केल्या जात असत. आज हरघडी भाषेची मोडतोड, भाषेची संक्षिप्त रूपे, शब्द व भावनांना उपलब्ध केलेली ठोकळेबाज चिन्हे वापरली जात आहेत. यातून नवीन भाषित समस्या तरी तयार होऊ शकते किंवा भाषेचे रूप तरी बदलून जाऊ शकते.

सातत्याने संगणकावर बसल्याने होणारे शारीरिक दोषही कमी मांडण्यात आलेले नाहीत. मणक्यांचा आजार, मानेचे विकार, डोळ्यांचे विकार, इत्यादींच्या अनुषंगाने विचार करण्यात येतो आहेच. या सर्व समस्या सर्वांना परिचित अशाच आहेत. या समस्या केवळ सामाजिक आहेत व ग्रंथालये त्यापासून दूर आहेत असे नव्हे. ग्रंथालये समाजाचे घटक असल्याने त्यांनाही या समस्यांना सामोरे जावे लागत आहे. परंतु याच्या व्यतिरिक्तही ग्रंथालयांच्या म्हणून काही स्वतंत्र समस्या कालांतराने निर्माण होणार आहे, त्यांचा आताच विचार करायला हवा.

ग्रंथालयांना भेडसावणाऱ्या समस्या

स्वामित्व हक्काविषयी बरेच बोलले जाते. त्यावर चर्चासत्रांतून निबंधही सादर केले जातात. ग्रंथालये त्याबाबत दक्ष आहेत असे म्हणता येईल अशी परिस्थिती आहे; परंतु त्याहीपेक्षा छोट्या-मोठ्या अनेक समस्या आहेत. त्यांचा विचार करू या.

१) ग्रंथालये आणि मोबाईल

ग्रंथालयात शांतता असावी ही वाचकांची अपेक्षा असते; परंतु आज मोबाईलचे प्रमाण इतके वाढले आहे की प्रत्येक वाचकाकडे मोबाईल असतो. त्यांचे आवाज होऊ नयेत म्हणून ग्रंथालयात मोबाईलन्सना बंदी घातली जाते आणि ते योग्यच आहे. मात्र त्यामुळे फोन येण्याचे प्रमाण कमी झाले आहे का? फोन अगदी व्हायब्रेटरवर ठेवला असता (व त्यामुळे तो वाजत नसला तरीही) तरीही फोन आल्याची जाणीव करून देतोच. अशी जाणीव झाल्यावर ती व्यक्ती बाहेर जाऊन बोलते. बाहेर जाण्याने व परत येण्याने इतर वाचकांचे लक्ष विचलित होऊ शकते. स्वत:चेही होतेच. हे प्रमाण सातत्याने झाल्याने त्या व्यक्तीची एकाग्रता भंग पावते. आता कल्पना करा-ग्रंथालयात असणाऱ्या अनेक वाचकांचे असे सतत उठणे, त्यांना व इतरांना किती त्रासदायक ठरत असेल. फोनवर बोलणाऱ्या व्यक्ती ग्रंथालयाच्या बाहेर जातात म्हणजे नेमक्या कुठे जातात? तर व्हरांड्यात जाऊन बोलतात. तिथून आवाज ग्रंथालयात येतच असतो. एकाग्रता भंग पावण्याची ही पहिली पायरी ठरते.

'आम्ही फक्त SMS बघतो आहोत, आवाज करीत नाही' असे तांत्रिक उत्तर देणारे वाचकही असतातच. ग्रंथालयात बसल्यावर आळस देणाऱ्या व्यक्तीचे, जांभई देणाऱ्या व्यक्तीचे, पाय पसरून बसणाऱ्या व्यक्तीचे फोटो घेऊन छळवाद करणारे वाचकही सापडतात. आवडत्या व्यक्तीचे फोटो हीसुद्धा ग्रंथालयात दाखल होणाऱ्या तक्रारींमधील एखाद-दुसरी तक्रार असू शकते.

पुस्तकातील मजकुराचा फोटो घेणे, चित्रांचा फोटो घेणे, गाणी ऐकणे, रेडिओ ऐकणे, इत्यादी अनेक प्रकार ग्रंथालयात घडून येतात व ग्रंथपालांना त्यावर काय उपाय काढावा असे होऊन जाते. मुंबई विद्यापीठाने अलीकडेच मोबाईल वापरण्यावर महाविद्यालयात कायद्याने बंदी आणली आहे व तसे परिपत्रकही काढले आहे. असे नियमबाह्य वर्तन करणाऱ्यांवर लक्ष ठेवणे हा एक नवीन उद्योग होऊन बसला आहे.

अभ्यास करताना खरोखरच मोबाईल इतका आवश्यक आहे का? त्याच्याशिवाय चालूच शकणार नाही का? याचा विचार खरे तर अभ्यासकांनी करायचा असूनही वाचकांची एकाग्रता भंग पावू नये म्हणून ग्रंथालयांनाच सामोरे जावे लागत आहे.

२) इंटरनेट आणि ग्रंथालये

अश्लील साईटस्, व्हायरस, इत्यादींबाबत ग्रंथालये निश्चित जागरूक आहेत. फायर वॉल, अँटी व्हायरस प्रोग्रॅम वापरणे, कोणत्या साईटस् बघितल्या जातात त्याचे मॉनेटरिंग करणे, त्या साईटस्च बंद करणे, इत्यादी अनेक उपाय ग्रंथालयांनी केल्यामुळे हे प्रमाण अत्यंत अल्प आहे; परंतु ग्रंथालयासमोर इंटरनेटबाबत वेगळ्याच समस्या आहेत.

ज्ञान आणि माहिती यांत फरक करू न शकणारा वाचक दिवसेंदिवस वाढतो आहे. कोणत्याही साईटवरील माहिती घेऊन त्या माहितीलाच वाचक ज्ञान समजतो आहे. याला काय उपाय काढावा? प्रत्येकाकडे स्वतंत्रपणे लक्ष द्यायला हवे हे तर आहेच; परंतु त्यासाठी ग्रंथपालाची त्या विषयातली तज्ज्ञता महत्त्वाची ठरू शकते; मात्र अशी तज्ज्ञता अल्प प्रमाणात दिसून येते.

इंटरनेटवर मिळणाऱ्या माहितीत ७०-८०% कचरा असतो असे जाणकार सांगतात. ग्रंथालयेही 'मेटाडेटा'सारख्या भारदस्त शब्दांचा उगाच येताजाता वापर करतात. अधिकृत, विश्वसनीय व अद्ययावत साईटची माहिती देणारी माहितीही उपलब्ध असते. हे सर्व असले तरी प्रत्येक वाचकानुसार याबाबत लक्ष कसे द्यायचे हा प्रश्न आहे. पूर्वी ब्रिटानिका काढून दिला वा ऑक्सफर्ड, बेवस्टर डिक्शनरी दिली की प्रश्न मिटायचा. कारण त्यांची ती विश्वसनीयता वादातीत होती. आज वाचक त्यासाठी त्याच साईटस् उघडतील याचा भरोसा नाही. प्रशिक्षण द्यायचे म्हटले तरी स्थिती अशी आहे की आजची माहिती उद्या शिळी होत आहे. तेव्हा रोज शिक्षण देणे शक्य नाही. ब्रिटानिकाची सीडी आहे व ती इंटरनेटचा पर्याय आहे हे वाचकांना पटवायला हवे आहे, पण ते होते आहे कां?

इंटरनेटवर माहिती शोधण्यासाठी ज्या संज्ञा वा 'की वर्डस्' वापरले जातात त्यांची एक मोठी समस्या आहे. वाचकाच्या मनात असणारे शब्द व त्याचे पर्याय आणि नेटवरील 'की वर्डस्' अनेकदा जुळून येत नाहीत आणि शोधाची प्रक्रिया विनाकारण लांबते किंवा कंटाळवाणी होते. ही व्यापक समस्या असली तरही ग्रंथालयांना त्यात लक्ष घालायला लागते आणि शोधाच्या प्रक्रियेत वाचक व ग्रंथपाल कंटाळून जातो. सातत्याने वापरल्या जाणाऱ्या

साईटस्वरही हा अनुभव येतो. ग्रंथपालाने नुसते इंटरनेट उपलब्ध करून द्यायचे की शोधाचे मार्गदर्शक व्हायचे, हा प्रश्न आहे.

३) सीडीज आणि ग्रंथालये

सीडीजची हाताळणी, त्यांचे संरक्षण हे जुजबी प्रश्न झाले. आजचे तंत्रज्ञान उद्या जुने होणार वा होते या नात्याने फ्लॉपीज, मायक्रोफिल्मस्, मायक्रोफिश आज कोणी वापरताना दिसत नाही. उद्या सीडीजबाबतही हीच अवस्था झाल्यास काय करायचे. पूर्वी विकत घेतलेल्या सीडीज टाकून द्यायच्या की त्यावरील डेटा नंतर येणाऱ्या नवीन तंत्रज्ञानात रूपांतरित करायचा हा प्रश्न आहे. अत्यंत महाग असे डेटाबेसेस खरेदी केले जात आहेत, त्याच्या रूपांतराचा प्रश्न उद्या निर्माण झाला तर काय करायचे? गाण्याच्या तबकड्या आज कोणी वापरत नाहीत, त्याच्या सीडीज करून मिळतात. तसे उपयुक्त तंत्रज्ञान निर्माण झाले तर ठीक आहे, नाही तर काय? जुने संगणक ठेवावे लागतील काय? रेकॉर्डप्लेअरप्रमाणे? ठेवले तरी ते नवीन तंत्रज्ञानात वापरणार कोण? मग हा जो अफाट खर्च केला जात आहे त्याचे काय करायचे? तो पाण्यात गेला म्हणायचे व गप्प बसायचे का? जसे पेंटियम ४च्या काळात जुने संगणक कचऱ्यात गेले, तसे!

सीडीजबाबत वरील समस्या 'काळाचा महिमा' या नावाखाली जरी सोडून दिल्या तरी एक महत्त्वाचा प्रश्न आज उभाच आहे. तो म्हणजे सीडीजचे व्यवस्थापन, स्वतंत्र सीडीज, पुस्तकांबरोबर येणाऱ्या सीडीज, अंकांबरोबर येणाऱ्या सीडीज, अशा विविध सीडीजचे वर्गीकरण आणि रचना कशी असावी? तालिकीकरणाचे जसे नियम तयार झाले आहेत तसे याचे नियम तयार झाले नाहीत. पुस्तकांचा क्रमांक व सीडीजचा क्रमांक सारखा असायला हवा. स्वतंत्र सीडीजचा वर्गीकरण क्रमांक कुठे, कसा, कोणता लिहायचा. त्याचे स्थान कुठे असायला हवे. ही व्यवस्थापकीय गोष्ट संख्या वाढल्यावर गंभीर रूप धारण करणार आहे. याचा आत्ताच सर्वांगीण मान्य असा तोडगा निघायला हवा.

४) ई-मेल आणि ग्रंथालये

ई-मेल हा आज विचार पोहोचण्याचा एक अत्यंत जलद आणि लोकप्रिय प्रकार झाला आहे. SMS, फॅक्स, ई-मेल्स यांच्या माध्यमातून वाचकांचा, लेखकांचा, संशोधकांचा पत्रव्यवहार जोरकसपणे होतोय व पुढेही होत राहणार आहे. लँकेस्टर यांनी पूर्वी Parperless Society होईल असे भविष्य वर्तवले होते व तशी अवस्था आली नाही म्हणून पुन्हा दिलगिरी व्यक्त केली होती. आज less paper ची मात्र अवस्था नक्कीच आहे. दुसरी अवस्था आहे ती less letter ची. या दोन्हींचे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढत जाणार आहे. फॅक्सवर येणाऱ्या मजकुराची लगेच फोटोकॉपी घेऊन ठेवली नाही तर गंभीर प्रसंग उद्‌भवतो. कालांतराने फॅक्सची शाई उडून जाते, तद्वत SMS, ई-मेल्स पत्रव्यवहार काही काळातच प्राप्तकर्त्यांकडून 'डस्टबिन'मध्ये जाऊन पडतो. पत्रव्यवहार नावाची गोष्टच आज नामशेष होत चालली आहे.

ग्रंथालयांच्या या सर्वांशी काय संबंध? असा प्रश्न पडू शकतो. परंतु व्यापक दृष्टीने विचार केला तर सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक, ऐतिहासिक इतिहास लिहिण्यासाठी कोणता पत्रव्यवहार उद्याचे संशोधक वापरतील? उद्याचा 'विश्रब्ध शारदा' अभ्यासकांना कुठून मिळणार आहे? एकेकाळी ल. रा. पांगारकरांनी मोरोपंतांची पत्रे मिळवण्यासाठी कोणी यातायात केली होती. उद्याच्या पांगारकरांना असा पत्रव्यवहार कसा मिळू शकणार आहे?

डायरी, दैनंदिनी हा अत्यंत महत्त्वाचा दस्तऐवज इतिहासकारांना आजपर्यंत वाटत आला आहे. 'केरूनाना छत्रे यांची टिपणवही' अशी एक पुस्तिकाच प्रियोळकरांची आहे. 'डायरी ऑफ अ‍ॅन फ्रँक' हे जगप्रसिद्ध पुस्तक सर्वांच्या परिचयाचे आहेच. आज 'नोट पॅड'च्या जमान्यात 'डायरी' वापरणारे कमी-कमी होत चालले आहेत.

गोखले यांचा पत्रव्यवहार, टिळकांचा पत्रव्यवहार संग्रही असणारी ग्रंथालये व त्याचसारखी इतर ग्रंथालये उद्या कोणाच्या पत्रव्यवहाराचे उदाहरण देऊ शकणार आहेत. राजवाडे यांनी प्रचंड पायपीट करून मिळवलेला दस्तऐवज बघितला की छाती दडपते. उद्याचे पुराभिलेख खाते असे असेल? त्यात कोणती कागदपत्रे असतील? कोणता पत्रव्यवहार असेल? कोणत्या रोजनिशा त्यात असतील? जनसामान्यांचा इतिहास ई-मेल, नोट पॅड, SMS नष्ट

करून टाकतोय. उद्याच्या इतिहासात जनसामान्यांचे चित्रण उमटणे कठीणच आहे.

ग्रंथालये, संशोधक, लेखक, पुराभिलेख खाते, तंत्रज्ञानाचे तज्ज्ञ यांनी एकत्र येऊन उद्याच्या पुसल्या जाणाऱ्या ऐतिहासिक साधनांच्या साठवणीसाठी गंभीर विचार करायला नको का?

५) ई-जर्नल्स, ई-बुक्स आणि ग्रंथालये

ई-जर्नल्स सगळे फायदे मान्य करूनही त्याबाबत काही प्रश्न भविष्यात निर्माण होणार आहेत. आज हिशेब तपासणी (ऑडिट)साठी ई-जर्नल्स तापदायक ठरत आहेत. वर्गणी बंद केल्यानंतर मागील अंकांचा साठा उपलब्ध होईल असे सांगितले जात असेल तरी जर का ते केले गेले नाहीत तर कोर्टाची पायरी चढण्याशिवाय गत्यंतर नाही. हे प्रश्न जरी सामान्य म्हटले तरी काही प्रश्न फार उग्र रूप धारण करू शकतात.

ठरावीक सभासदांसाठीच नियतकालिकांची वर्गणी द्यावी लागणारी विज्ञान, तंत्रज्ञानाची नियतकालिके आहेत. तसेच मागील अंकांसाठी 'अँग्रीगेटर'च्या मध्यस्थाची यंत्रणाही निर्माण होत आहे. कालांतराने ज्ञानाची कवाडे या 'अँग्रीगेटर'च्या हातात जाऊ शकतात. मागील कालखंडातील लेख पैसे दिल्याशिवाय मिळू शकणार नाहीत. याचा अर्थ ज्याच्या हाती पैसा त्याला ज्ञान अशी अवस्था येणार आहे. ठरावीक सभासदांच्या वर्गणीतही आम जनता दूरच ठेवली गेली आहे. पूर्वी छापील नियतकालिके ग्रंथालयात ठेवलेली असत व त्यांचा उपयोग आम जनता करू शकत असे. आज ई-जर्नल्समुळे काही ठरावीक मर्यादेतच हा व्यवहार चालणार किंवा श्रीमंताचीच ती मक्तेदारी होणार.

प्रिंटींगचे तंत्रही त्याच पद्धतीने जाऊ पाहत आहे. ग्रंथ (नियतकालिकेही) छापून ठेवण्याकडे आता प्रकाशकांचा कल नाही. मागणी आली की छपाई व बांधणी करून ग्रंथ पाठवण्याची यंत्रणा दूर नाही. याही ठिकाणी तसेच होणार आहे. छापील ग्रंथ कोणत्या ना कोणत्या ग्रंथालयात सामान्य अभ्यासकाला उपलब्ध होत असे. उद्या मात्र तो एक तर विकत घ्या किंवा ग्रंथालयात त्याची

त्यांच्याच वाचकाने मागणी केलेली असेल तरच, तो तिथे असण्याची शक्यता. नाही तर नाही.

संस्कृत भाषा जेव्हा प्रचलित होती व हस्तलिखितांचे युग होते तेव्हा ज्याप्रमाणे जसे ठरावीक वर्गाचीच मक्तेदारी ज्ञानाच्या संदर्भात होती तशीच स्थिती ई-जर्नल्स, ई-बुक्सच्या तंत्रज्ञानाने अवतरणार आहे. पेड इंटरनेट साईटस् त्याचे उत्तम उदाहरण आहेच. सामान्य जनता काही विशिष्ट ज्ञानशाखांना पारखी ठरणार आहे आणि याला 'नाइलाज' असे लेबल चिकटवले जाणार आहे. तंत्रज्ञान, विज्ञान, संशोधनादी ज्ञानाची सामान्य जनतेला गरजच काय? असे विचारायला ही मंडळी कमी करणार नाहीत. ८०% इंटरनेट कचरा आहे की सामान्य जनतेला उपलब्ध विनासायास जसा तुकारामाला वेदाचा अधिकारच नव्हता, तशातलाच हा प्रकार होऊ पाहतो आहे आणि आपण या तंत्रज्ञानाच्या विकासापुढे शरणागत झाल्यासारखे भिरकावले जात आहोत.

तंत्रज्ञानाची प्रगती झपाट्याने होत आहे. तिला कोणीच रोखू शकणार नाही, आणि रोखून उपयोगही नाही; परंतु तंत्रज्ञान हे साधन आहे याचे भानच आपण ग्रंथालयकर्त्यांनी सोडले आहे. साधन हेच साध्य झाले आहे. याचा शेवट हा निश्चितपणे मक्तेदारीकडे जाणार आहे यात शंका नाही.

ग्रंथालयांनी या सर्वांचा विचार करायला हवा. शेवटी मागणी आहे म्हणून ई-जर्नल्स, ई-बुक्स आहेत. मागणी नसेल तर कोण कशाला फंदात पडेल? ग्रंथालयांनी समाजभिमुख असावे या फक्त बोलायच्या गोष्टी. प्रत्यक्षात मात्र ग्रंथालयांची वाटचाल मक्तेदारीकडेच चालू आहे. इथला सामान्य माणूस, सामान्य वाचक केंद्रस्थानी पूर्वी होता. आता तो कितीतरी दूर फेकला जात आहे. उत्तरोत्तर फेकला जाणार आहे.

तंत्रज्ञानाने निर्माण केलेली ही प्रश्नचिन्हे, हे प्रश्न आहेत अशी चिन्हे वाटण्याची शक्यता नाही. तंत्रज्ञानाला विरोध म्हणजे प्रगतीला विरोध. तंत्रज्ञानाबद्दल ब्र काढणे म्हणजे अप्रगत अवस्थेचा पुरस्कर्ता अशी एकूण अवस्था आहे. तंत्रज्ञान नक्कीच हवे आहे, पण सामान्य वाचक दूर ठेवून ते घेण्यात काय हशील आहे?

यावर काही तोडगा आहे की नाही? सर्वच बाबतीत तोडगा दिसत नसला तरी एक-दोन बाबींवर मात्र उपाय काढता येणे शक्य आहे. पूर्वीच्या

काळीही पत्रव्यवहार फाडून टाकणारा, अजागळपणे, अव्यवस्थितपणे ठेवणारा वर्ग होताच. परंतु ज्यांना त्यातील ऐतिहासिक मूल्यांची जाण होती ते तो सारा दस्तऐवज जतन करून ठेवीत असत. त्याप्रमाणे ई-मेल्स, फॅक्स, इत्यादींवरील मजकूर महत्त्वपूर्ण वाटल्यास तो जतन करता येणे तंत्रज्ञानाच्या मदतीनेच सहज शक्य आहे व तो तसा करायला हवा. तंत्रज्ञानाचा विचार करून आणि त्याच्या वापराची आसक्ती लक्षात घेऊन त्यानुसार पुराभिलेख विभागाची नव्याने आखणी करायला हवी. तशा तंत्रज्ञानाची जोड द्यायला हवी. अशा प्रकारचे तंत्रज्ञान जन्माला आले आहे. इंटरनेटसाठी वापरण्यात येणार सर्व्हर सर्वश्रुत आहे. डेटा खराब होऊन नामशेष होऊ नये आणि प्रचंड माहितीचे साठे स्वतंत्रपणे सुरक्षित राहावेत यासाठी EMC^2 या कंपनीने RAID नावाचे तंत्रज्ञान विकसित केले आहे. त्याचाही उपयोग करून घेणे शक्य आहे

सार्वजनिक ग्रंथालयांचे स्वरूपही या बदलत्या काळात बदलायला हवे. ई-जर्नल्स, ई-बुक्स, पेड इंटरनेट साईटस् अशा नव्या स्वरूपाच्या सार्वजनिक ग्रंथालयात सर्वसामान्य तसेच कोणत्याही वाचकाला उपलब्ध करून द्यायला हव्यात. त्यांची जर सोय होऊ शकली तर हा प्रश्न धसास लागेल.

बाकी इतर अनेकच प्रश्न सामाजिकशास्त्रातले आहेत. काही ग्रंथालयीन व्यवस्थापकीय स्वरूपाचे आहेत, त्यांचा विचार एकांगीपणे करता येणे शक्य नाही. सर्वांच्याच जिव्हाळ्याचा तो विषय जेव्हा होईल तेव्हाच त्यावर उपाय निघेल.

राष्ट्रीय ज्ञान आयोग आणि सार्वजनिक ग्रंथालये

डॉ. राजेंद्र कुंभार
प्राध्यापक, ग्रंथालयशास्त्र विभाग
सावित्रीबाई फुले, पुणे विद्यापीठ, पुणे - ४११ ००७

प्रस्तावना

सामाजिक विकासाच्या प्रत्येक टप्प्यावर ग्रंथालयांनी सकारात्मक योगदान दिलेले आढळते. सामाजिक विकासाचा विचार करता असे लक्षात येते की, 'कृषिप्रधान समाज' (Agricultural Society) हा संघटित समाजाचा प्रथम टप्पा होता. या समाजाचे वैशिष्ट्य म्हणजे कृषी या घटकाला अनुसरून समाजव्यवस्था निर्माणप्राप्त झालेली होती. औद्योगिक क्रांतीनंतरचा समाज 'औद्योगिक समाज' (Industrial Society) म्हणून ओळखला गेला. कारखानदारीच्या प्रभावानुसार या समाजाची रचना, विकास झाला होता. २१व्या शतकाच्या सुरुवातीला 'ज्ञान' या घटकाला अनन्यसाधारण महत्त्व प्राप्त झाले. विशेषत: ज्ञानाला उत्पादनाचा एक महत्त्वाचा घटक समजले जाऊ लागले. ज्ञानाधारित अर्थव्यवस्थेला ज्ञानाधिष्ठित अर्थव्यवस्था (Knowledge Economy) असे संबोधले जाऊ लागले. थोडक्यात, सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, इत्यादी सर्व क्षेत्रांत ज्ञानाच्या वापराला अतिशय महत्त्व प्राप्त झाले. औद्योगिक व्यवसायिक आस्थापनांमध्ये मुख्य ज्ञानाधिकारी (Chief Knowledge Officer) नेमला जाऊ लागला. अशा पार्श्वभूमीवर संपूर्ण समाजाचेच ज्ञानाधिष्ठित समाजामध्ये (Knowledge Society) रूपांतर करण्याची गरज जाणवू लागली. जगातील वेगाने विकसित होणाऱ्या भारताला याची निकड जाणवल्यामुळे प्रचलित भारत सरकारने २००५मध्ये राष्ट्रीय ज्ञान आयोगाची स्थापना केली. ज्ञानाधिष्ठित समाजनिर्मितीसाठी योग्य अशा शिफारशी करण्याचे कार्य राष्ट्रीय ज्ञान आयोगाकडे

सोपविण्यात आले होते. राष्ट्रीय ज्ञान आयोगाने ज्ञानाधिष्ठित समाजनिर्मितीतील ग्रंथालयांचे महत्त्व लक्षात घेऊन ग्रंथालयांबद्दल शिफारशी करणारा एक कृतिगट स्थापन केला होता. या कृतिगटाने आणि त्यांच्या उपसमित्यांनी केलेल्या शिफारशी विचारात घेऊन राष्ट्रीय ज्ञान आयोगाने ग्रंथालयांसंबंधीचा अहवाल २००६ मध्ये भारत सरकारला सादर केला आहे. त्यातील सार्वजनिक ग्रंथालयांबद्दल शिफारशींची चर्चा सदर लेखात केली आहे.

ज्ञानाधिष्ठित समाजनिर्मितीमध्ये ग्रंथालयांना योगदान देता यावे यासाठी आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील दोन महत्त्वाच्या बाबी

१) मोफत आज्ञावली (Open Source Softwares)

व्यापक समाजहिताची जाणीव असणाऱ्या व्यक्तींनी मोफत आज्ञावलींची चळवळ सुरू केली आहे. या व्यक्ती वेगवेगळ्या देशांतल्या आहेत. मोफत आज्ञावली इंटरनेटवर उपलब्ध आहेत. या आज्ञावली इंटरनेटवरून कोणीही डाऊनलोड करू शकते; त्यामध्ये आवश्यक असेल तर बदल करू शकते; त्यांचा वापर करू शकते; सुधारित आज्ञावली वितरित करू शकते.

Linux नावाची आज्ञावली (ऑपरेटिंग सिस्टम जी Windows ला पर्याय म्हणून उपयुक्त ठरू शकते.) इंटरनेटवर मोफत उपलब्ध आहे. इतरही अनेक आज्ञावली इंटरनेटवर मोफत उपलब्ध आहेत. परंतु ग्रंथालयांसाठीसुद्धा इंटरनेटवर मोफत आज्ञावली उपलब्ध आहेत. उदाहरणार्थ, Koha, NewGenLib यांसारख्या आज्ञावलींचा वापर करून ग्रंथालयातील उपार्जनापासून देवघेवीपर्यंतची सर्व कार्ये संगणकीय पद्धतीने करता येतात. दैनंदिन ग्रंथालय कार्याव्यतिरिक्त अनेक मूल्यदर्शक कार्येही या आज्ञावलींच्या माध्यमातून ग्रंथालये करू शकतात.

ज्ञानाधिष्ठित समाजनिर्मितीमध्ये परिणामकारक योगदान देण्यासाठी ग्रंथालयांचे संगणकीकरण होणे आवश्यक आहे. ग्रंथालयांसाठीच्या आज्ञावली मोफत उपलब्ध झाल्यामुळे ग्रंथालयीन संगणकीकरण सुलभ होणार आहे; शक्य होणार आहे.

२) वाचनसाहित्याची मोफत उपलब्धता (Open Access Initiative)

ज्याला जे ज्ञान हवे ते ज्ञान त्याला हवे तेव्हा उपलब्ध होणे हे ज्ञानाधिष्ठित

समाजाचे वैशिष्ट्य आहे. यासाठी जगभरात एक मोठी चळवळ उभी राहिली आहे. व्यक्ती, वैज्ञानिक संस्था, विद्यापीठांसारख्या विद्वतसंस्था त्यांच्याकडील ज्ञानसाधने इतरांना मोफत उपलब्ध करण्याच्या उद्देशाने त्या ज्ञानसाधनांचे डिजिटायझेशन करत आहेत व ही साधने Open Access Sources, Institutional Repositories किंवा डिजिटल लायब्ररी या नावाने/माध्यमातून मोफत उपलब्ध करत आहेत. उदाहरणार्थ, LDL (Librarians Digital Library) मध्ये ग्रंथालयासंबंधीचे अनेक लेख डिजिटल स्वरूपात उपलब्ध आहेत व ते मोफत आहेत. तसेच अद्ययावत माहिती देणारी अनेक नियतकालिके मोफत उपलब्ध आहेत. उदाहरणार्थ :

अ) Directory of Open Access Journals (DOAJ).

आ) BUBL.

विशेष म्हणजे या वेबसाईटवर नोंदविलेली अनेक नियतकालिके विद्वत नियतकालिके (Academic Journals) आहेत. एवढेच नाही तर यांतील अनेक नियतकालिके गुणवत्ता नियंत्रण यंत्रणायुक्त (Peer Reviewed Periodicals) आहेत.

आंतरराष्ट्रीय पातळीवरील या घडामोडी, विकासात्मक घटना आणि राष्ट्रीय ज्ञान आयोगाने ग्रंथालयासंबंधी भारत सरकारला केलेल्या शिफारशी एकमेकांना पूरक आहेत.

राष्ट्रीय ज्ञान आयोगाच्या शिफारशी

राष्ट्रीय ज्ञान आयोगाने ग्रंथालयासंबंधी २००६मध्ये शिफारशी केल्या आहेत. (NKC, २००७ कुंभार, राजेंद्र २००७) या शिफारशींमधून राष्ट्रीय ज्ञान आयोगाच्या ग्रंथालयासंबंधीच्या अपेक्षा लक्षात येतात. राष्ट्रीय ज्ञान आयोगाच्या सार्वजनिक ग्रंथालयासंबंधीच्या काही शिफारशींची चर्चा येथे केली आहे.

अपेक्षित नवीन कार्ये

राष्ट्रीय ज्ञान आयोगाने ग्रंथालयांसाठी काही नवीन कार्ये सुचविली. जसे, ई-लर्निंगचे माध्यम म्हणून कार्य करणे; ज्ञानव्यवस्थापनात सहभागी

होणे, इलेक्ट्रॉनिक आशय निर्मिती व त्याचे व्यवस्थापन (Electronic content creation and management), डेटाबेस निर्मिती, ई-गव्हर्नन्सची अंमलबजावणी, इत्यादी. ही नवीन कार्ये करण्यासाठी सक्षम ग्रंथालय सेवक असणे आवश्यक आहे. ही आवश्यकता विचारात घेऊन, आवश्यक असे प्रशिक्षण देणाऱ्या यंत्रणा असाव्यात असेही आयोगाने सुचविले आहे. एवढेच नाही तर सध्या कार्यरत असलेल्या ग्रंथालय सेवकांना नवीन तंत्रज्ञान, सेवा यांची कौशल्ये मिळविता यावीत यासाठी निरंतर शिक्षण सुविधेचीही शिफारस आयोगाने केली आहे. याचा जास्तीतजास्त उपयोग सार्वजनिक ग्रंथालयीन सेवकांना होणार आहे.

नव्याने वर्गवारी

सार्वजनिक ग्रंथालयांची नव्याने वर्गवारी करावी असेही आयोगाने सुचविले आहे. त्यासाठी ग्रंथालयातील मुद्रित वाचनसाहित्याचे प्रमाण, इलेक्ट्रॉनिक स्वरूपातील वाचनसाहित्याचे प्रमाण, सेवांचे स्वरूप, इत्यादी निकष वापरावेत असे आयोगाने सुचविले आहे.

सार्वजनिक ग्रंथालयांचे नेटवर्किंग

नेटवर्किंगमुळे ग्रंथालयांना एकमेकांकडील वाचनसाहित्याची सुलभपणे आंतरग्रंथालयीन देवघेव करणे शक्य होते. इतर प्रकारच्या ग्रंथालयांच्या तुलनेत सार्वजनिक ग्रंथालयांचे नेटवर्किंग सावकाश चाललेले आहे हे विचारात घेऊन २०११ पर्यंत देशातील ६४,००० सार्वजनिक ग्रंथालयांचे नेटवर्किंग पूर्ण करावे असे आयोगाने सुचविले आहे. हे नेटवर्किंग तीन टप्प्यांत पूर्ण करावे असेही सुचविले आहे. त्यासाठी लागणाऱ्या पायाभूत सुविधा राजा राममोहन रॉय ग्रंथालय प्रतिष्ठानाने पुरवाव्यात व या नेटवर्किंग उपक्रमाचे समन्वयक म्हणूनही काम पाहावे अशी शिफारस आयोगाने केली आहे. त्यासाठी मोफत अशी बहुभाषिक आज्ञावली (Multilingual open source software) विकसित व्हावी असे आयोगास वाटते.

सार्वजनिक ग्रंथालयांसाठी सेवक आकृतिबंध

आयोगाने कार्यवर्णन आणि कार्यविश्लेषणावर आधारित सार्वजनिक ग्रंथालयांसाठी सेवक आकृतिबंध (Staffing Pattern) सुचविला आहे. राज्य मध्यवर्ती ग्रंथालय, जिल्हा ग्रंथालय, तालुका ग्रंथालय व ग्राम ग्रंथालय अशा चार स्तरांवरील सार्वजनिक ग्रंथालयांसाठी आयोगाने स्वतंत्रपणे सेवक आकृतिबंध सुचविला आहे. प्रत्येक स्तरावरील ग्रंथालयासाठी व्यवस्थापकीय सेवक, व्यावसायिक सेवक, सहव्यावसायिक सेवक आणि प्रशासकीय सेवक असे चार प्रकार सुचविले आहेत.

आयोगाच्या अहवालामध्ये वाचकांच्या आणि वाचनसाहित्याच्या संख्येनुसार सेवकांची संख्या असावी असे सुचविलेले नाही. त्याबद्दल शिफारस करणे आवश्यक आहे. शिवाय वेतनश्रेणीबद्दल आयोगाच्या अहवालामध्ये शिफारस नाही. भारतातील बहुतांश राज्यांमध्ये सार्वजनिक ग्रंथालय सेवकांसाठी विशिष्ट अशी वेतनश्रेणी नाही. ही बाब विचारात घेता आयोगाने याबाबतची शिफारस करणे सार्वजनिक ग्रंथालय सेवकांसाठी प्रोत्साहनकारक ठरले असते.

समारोप

तंत्रज्ञानातील सातत्याने होणाऱ्या प्रगतीचा सकारात्मक उपयोग करून सार्वजनिक ग्रंथालये बदलांना सामोरे जाऊ शकतील, नवीन उपक्रम राबवू शकतील, नवीन सेवा देऊ शकतील व त्याद्वारे ज्ञानाधिष्ठित समाजनिर्मितीमध्ये महत्त्वपूर्ण योगदान देऊ शकतील.

संदर्भ

१) NKC (2007), Libraries - gateway to knowledge : a roadmap for revitalization. New Delhi : NKC.

२) कुंभार, राजेंद्र (२००७). राष्ट्रीय ज्ञान आयोगाने ग्रंथालयासंबंधी केलेल्या शिफारशी. ज्ञानगंगोत्री, सप्टें.-ऑक्टो.-नोव्हें. २००७ : ३०-५०.

वाचनोपचार

मधुवन्ती भागवत

प्रस्तावना

''जॉन रस्किनच्या'' 'अन् टू दी लास्ट' या पुस्तकाचा आपल्या जीवनावर विलक्षण प्रभाव पडला, पुढे यातूनच 'सर्वोदय' (वेल्फेअर फॉर ऑल) या संकल्पनेचा उगम झाला.'' असे महात्मा गांधींनी आपल्या आत्मचरित्रात लिहिले आहे. जगातील बहुतेच सर्वच तत्त्वज्ञानी, चिंतनशील अभ्यासकांनी, साहित्यिकांनी ग्रंथांनाच गुरू मानले आहे. औपचारिक शिक्षणापेक्षा बेंजामिन फ्रँकलिनने आपल्या आयुष्यातला प्रत्येक क्षण वाचनात घालवला आणि अनुभवविश्व संपन्न केले.

याचाच मथितार्थ असा की, पुस्तके व्यक्तींच्या आयुष्यावर प्रभाव पाडू शकतात. विचारांमध्ये बदल घडवून आणू शकतात. एखाद्याच्या व्यवसायाचा सांधा बदलू शकतात. सरसकट पुस्तकांचे ज्ञानसंवर्धन, मनोरंजन हे उद्देश असतात. परंतु निवडक पुस्तकांचा एक उपचार पद्धती म्हणूनही उपयोग होऊ शकतो. मानसोपचार घेणाऱ्या रुग्णांच्या बाबतीत पुस्तकांचा/साहित्यवाचनाचा अत्यंत सकारात्मक परिणाम दिसून येतो. याच संकल्पनेला 'बिब्लिओथेरपी' अर्थात 'वाचनोपचार' असे संबोधले जाते.

प्रस्तुत लेखात या उपचारपद्धतीच्या व्याख्या, ऐतिहासिक आढावा, वाचनोपचाराचे प्रकार, प्रक्रिया, फायदे, मर्यादा, ग्रंथपालाची भूमिका विशद करण्यात आली आहे.

व्याख्या व ऐतिहासिक आढावा

वाचनोपचाराची अत्यंत सोपी, सुटसुटीत व्याख्या म्हणजे - 'पुस्तकांची मदत घेणे.' ग्रीसमधील प्राचीन ग्रंथालयांवर 'Medicine (or remedy) for the soul' अशी पाटी असे.

पहिल्या शतकातल्या रोमन विश्वकोशाकार ऑलस सेल्सच्या लिखाणातही

वाचनाचा संबंध औषधांशी, रुग्णाच्या तौलनिक विचारप्रक्रियेशी लावलेला आढळतो. १८०२मध्ये डॉ. बेंजामिन रश यांनी (अमेरिकेत) 'On the construction and management of hospitals' या लेखात इस्पितळात एक ग्रंथालय असावे आणि रुग्णांच्या मनोविकासासाठी, त्यांचे मन रिझवण्यासाठी त्यांना वाचून दाखवावे असे लिहिले होते. डॉ. जॉन गाल्ट यांनीही "The treatment of Insanity या पुस्तकात पुस्तकांची मदत घेण्याची संकल्पना मांडली. १८५३ मध्ये त्यांनी On Reading, recreation and amusement for the insane' हा लेख लिहिला. यात त्यांनी एका तज्ज्ञांची नेमणूक करावी व त्याने डॉक्टरांच्या सल्ल्यानुसार रुग्णांना पुस्तके वाचायला द्यावीत असे लिहिले होते. तरीदेखील 'वाचनोपचार' हा शब्दप्रयोग एस. एम. क्रोथर्स यांनी १९१६मध्ये रूढ केला. १९३०च्या सुमारास वाचनोपचार चळवळ वाढू लागली. १९३७मध्ये विल्यम मेनिन्जर यांनी वाचनोपचारासाठी पुस्तके खरेदी करण्याचे व योग्य पुस्तक सुचवण्याचे काम डॉक्टरांचे आहे असे मांडले. १९३९मध्ये ALA च्या Hospital Division ने Bibliotherapy Committee ची स्थापना केली. १९५६मध्ये 'वाचनोपचार तज्ज्ञ' अर्थात Bibliotherapist पाहिजे अशी जाहिरात पहिल्यांदा प्रसिद्ध झाली. १९५८मध्ये मॉरिस फ्लॉच यांनी गर्दुल्यांना सुधारण्यासाठी निवडक पुस्तकांचा उत्तम परिणाम दिसून आला, या अर्थाचा संशोधन अहवाल प्रसिद्ध केला.

एकूणच वाचनोपचाराला मान्यता मिळू लागली. वैद्यकीय व्यवसायात या उपचार पद्धतीचा स्वीकार झाला आणि १९६१मध्ये Webster's Third New International Dictionary मध्ये या शब्दाचा अंतर्भाव करण्यात आला. यानुसार वाचनोपचाराची व्याख्या पुढीलप्रमाणे -

The use of selected reading material as therapeutic adjuvants in medicine and in psychiatry : guidance in the solution of personal problems through directed reading.

तत्पूर्वीची व्याख्या

S. P. Delaney (1938) : The treatment of a patient through selected reading.

Dorlands Illustrated Medical Dictionary (1941) : The employment of books and the reading of them in the treatment of nervous diseases.

Ruth Darrin (1959) : A treatment of illness by the use of books and other reading materails.

वरील सर्व बाबींचा विचार करता एक लक्षात घ्यायला हवे की, वाचनोपचार ही एक पूरक उपचारपद्धती असून उपचारार्थ सुचवलेली पुस्तके ही योग्य व्यक्तीने योग्य पद्धतीने निवडलेली असावीत. तरच त्याचा योग्य परिणाम दिसून येतो, अन्यथा ते अधिक घातक ठरू शकते.

वाचनोपचाराचे दोन प्रमुख प्रकार -

१) चिकित्सात्मक वाचनोपचार,

२) वैकासिक वाचनोपचार.

१) चिकित्सात्मक वाचनोपचार

यात व्याधिपीडित व्यक्तीसाठी / रुग्णासाठी ही उपचारपद्धती अवलंबली जाते. वाचनोपचार तज्ज्ञाने रुग्णावर उपचार करणाऱ्या डॉक्टरांच्या सल्लामसलतीने पुस्तके निवडून रुग्णाला दिली जातात. मानसिक आजार, नैराश्य, अतिचिंता, स्थौल्य, न्यूनगंड, अकारण भीती, आत्मविश्वासाचा अभाव, बोलण्यात दोष, अपंग, अशा रुग्णांसाठी ही उपचारपद्धती अधिक लागू पडते.

२) वैकासिक वाचनोपचार

यामध्ये वेगवेगळ्या वयोगटांतल्या सर्वसामान्यांसाठी कोणीही, जसे ग्रंथपाल, मित्र, पालक, शिक्षक पुस्तके वाचण्यासाठी सुचवू शकतो. यात स्वमदत, स्वविकास, संस्कार, इत्यादी विविध हेतू असू शकतात. त्यामुळे समाजामध्ये आबालवृद्धांना वैकासिक वाचनोपचाराची मदत होऊ शकते. व्यक्तिमत्त्व विकास, उत्तम संस्कार, मानसिक बदल, सामाजिक जबाबदारी, बालसंगोपन, रुग्णसेवा, नवीन भाषा / विषय शिकणे, आर्थिक नियोजन, विरंगुळा, एकटेपणा कमी करणे अशा अनेक विषयांवर गरजेनुसार पुस्तकांची निवड करू शकतो.

वाचनोपचाराची उद्दिष्टे

१) मानवी स्वभावाबद्दल / दृष्टिकोनाबद्दल अधिक समजून घेणे.
२) परखडपणे स्वत:चे मूल्यमापन करणे.
३) 'स्वत:' पलीकडच्या जगात डोकावणे.
४) भावनिक / वैचारिक कल्लोळ कमी करणे.
५) जगात फक्त आपल्या एकट्यालाच अडचणी आहेत ही जाणीव कमी करणे.
६) असलेल्या अडचणींवर मात करण्यासाठी अनेक उपाय आहेत ही जाणीव करून देणे व त्यासाठी स्वत:च्या अडचणी मोकळेपणाने बोलायला उद्युक्त करणे.
७) अचडणींवर ठोस उपाययोजना करायला तयार करणे.

वाचनोपचारातील टप्पे

१) रुग्णाला प्रशिक्षिताने डॉक्टरांच्या सल्ल्याने निवडलेले साहित्य वाचनासाठी दिले जाते.
२) रुग्ण त्यातील एखाद्या पात्राशी, एखाद्या घटनेशी तादात्म्य पावतो, स्वत:ला त्या घटनेत पाहू लागतो.
३) रुग्ण त्याला जाणवलेल्या गोष्टींवर वाचनोपचार तज्ज्ञ, डॉक्टर, समुपदेशक यांच्याशी चर्चा करतो.

या प्रक्रियेमुळे पुढील बाबी घडतात.

१) रुग्णाचा भावनिक गोंधळ कमी होतो.
२) मूल्यांमध्ये, दृष्टिकोनात सकारात्मक बदल घडतो.
३) विचारात सुस्पष्टता येते.
४) आत्मविश्वास वाढतो.
५) सामाजिक जबाबदारीत / सहनशक्तीत वाढ होते.
६) नवीन आदर्श निर्माण होऊन त्याप्रमाणे स्वत:ला घडवण्याची जिद्द निर्माण होते. थोडक्यात, वाचलेल्या पुस्तकांचा सकारात्मक परिणाम रुग्णावर होऊन तो आजारातून बरा होण्याची प्रक्रिया जलद होते. डॉक्टरला रुग्णाची शारीरिक, मानसिक अवस्था, आकलनक्षमता यांचे पूर्ण ज्ञान हवे. वाचनोपचारतज्ज्ञाने डॉक्टरांशी चर्चा करूनच पुस्तके निवडावीत. तसेच वाचलेल्या पुस्तकांवर,

स्वत:मध्ये झालेल्या बदलांबद्दल रुग्ण व तज्ज्ञ यांच्यात चर्चा होणेही आवश्यक आहे.

वाचनोपचार तज्ज्ञाकडे खालील कौशल्ये असावीत

१) रुग्णाची/सामान्य वाचकाची नेमकी गरज ओळखणे.
२) गरजेनुसार व्यक्तिगत तसेच गट वाचनासाठी उपयुक्त साहित्य निवडणे.
३) रुग्ण/वाचकाचे प्रश्न ऐकून घेण्याची तयारी व त्यानुसार त्याच्याशी संवाद साधण्याची कला.
४) पूर्वग्रहविरहित दृष्टिकोन
५) रुग्ण/वाचकाला या उपचारपद्धतीचा उपयोग होत आहे किंवा नाही हे तपासत राहणे. प्रत्येक बैठकीचे मूल्यमापन करणे.
६) मानसशास्त्र, समुपदेशन, पुस्तकप्रेम, ह्या बाबी अधिक फायद्याच्या.

वाचनोपचाराच्या मर्यादा

१) उत्तम साहित्याची उपलब्धतता.
२) तज्ज्ञ कोणती पुस्तके निवडतो यावर यश अवलंबून.
३) ही एक 'पूरक' पद्धती आहे. फक्त वाचनाने रुग्णाचे संपूर्ण प्रश्न सुटत नाहीत.
४) भाग घेणाऱ्याची या उपचारपद्धतीवर श्रद्धा हवी.
५) भाग घेणाऱ्याची वाचलेले सर्व, मनता बिंबलेल्या गोष्टी प्रत्यक्षात उतरवण्याची क्षमता.

ग्रंथपालाची भूमिका

चिकित्सात्मक वाचनोपचार देताना ग्रंथपालाला इतर सहकारी मानसोपचार तज्ज्ञ, समुपदेशक, इतर डॉक्टर्स या सर्वांबरोबर काम करता आले पाहिजे. जाणीवपूर्वक पुस्तक खरेदी व्हायला हवी. दृष्टिकोन सहानुभूतीपूर्ण परंतु वस्तुनिष्ठ असावा. वैकासिक वाचनोपचार पद्धतीत शालेय आणि सार्वजनिक ग्रंथालयांच्या ग्रंथपालावर अधिक जबाबदारी असते. वाचकाची गरज व बौद्धिक क्षमता ओळखून पुस्तके सुचवावी लागतात. वाचकाची पूर्ण माहिती असणे आवश्यक असते. ग्रंथपालांनी उत्तमोत्तम पुस्तके निवडून शालेय विद्यार्थ्यांना दिल्यास भावी पिढीच्या निकोप वाढीसाठी हे वरदान ठरेल.

सध्याच्या डिजिटल युगातही छापील पुस्तकांचे महत्त्व कमी झालेले नाही. या पुढील वर्षे मानसिक ताण-तणावाची, परस्पर नातेसंबंधाचा कस लागणारी असतील असे भाकीत २०१०च्या सुरुवातीला जाणकारांनी वर्तवले आहे. जागतिक स्तरावर 'ताण' व त्याचे नियोजन ही एक भेडसावणारी समस्या आहे. 'रुग्ण' म्हणून शिक्का बसण्याआधीच पुस्तकांचा आधार सर्वांना उपयुक्त ठरेल. जगातील थोर, नामवंत व्यक्तींच्या आयुष्याला ग्रंथवाचनाने दिशा मिळाली. त्यांच्या जीवनातील नैराश्य दूर झाले. बौद्धिक-मानसिक विकास होण्यात ग्रंथांचा मोलाचा वाटा होता, हे सर्व त्यांच्या आत्मचरित्रांमधून आपल्याला वाचायला मिळते. लोकमान्य टिळक 'ग्रंथ हेच गुरू' असे म्हणत असत. अशा हातचं काहीही न राखणाऱ्या गुरूंची आपण सर्वांनी कास धरली पाहिजे, ते मानवजातीच्या कल्याणार्थ होईल.

संदर्भसूची

Other Bibliotherapy Related Terms -

1) **Literatherapy :** Refers to the direct and intentional use of literary text in conjunction with psychotherapy.

2) **Bibliodiagnostics :** When bibliotheraphy's techniques are used for assessment.

3) **Iblioprophylaxis :** When bibliotherapy is used for prevention.

4) **Videotherapy :** The use of film or video for therapeutic purposes.

संदर्भसूची

1) Brown, E. F., Bibliotherapy and its widening applications, Metuchen, Scare Crow Press, 1975, 404 p.

2) Cornett, C. E. and Cornett, C. F., Bibliotherapy : The right book at the right time Blomington, Phi Delta Kappa Educational Foundation, 1980, 45 p.

3) Ettinger, David, Back Talk : The librarian as bibliotherapist Library Journal, 1 April, 2008.

4) Hynes, A. M. and Hynes-Berry, M. Bibliotherapy - The interactive process - a handbook, Boulder, Westview Press, 1986, 274, p.

5) Jones, Jami L., A closer look at Bibliotherapy, Young Adult Library Services, Fall 2006, p. 24-27.

6) Rubin, R. J. Bibliotherapy source book, Phoenix, Oryx Press, 1978, 393 p.

7) Rubin, R. J., Using Bibliotherapy - a guide to theory and practicse phoenix, Oryx Press, 1978, 245 p.

अजुनही ताजा वास जुन्याला

धर्म आणि रूढी विषयक संकेतांचा कोश : प्रस्तावना

भारतातील सर्व भाषांमध्ये कोश निर्मिती झाली. मराठीत ती विशेष समृद्ध व अनेकविध प्रकारची आहे. संख्यासंकेत कोश हा एक वेगळा कोशप्रकार मराठीत आहे. प्राचीन भारतात व्यवहार, समाज, धर्म, संप्रदाय, रूढी यांमध्ये रूढ झालेल्या संकेतांचा अर्थ सांगणारा संकेतकोश श्री. श्रीधर शामराव हनमंते यांनी १९५८ मध्ये प्रसिद्ध केला. या कोशाच्या एकाहून अधिक आवृत्त्या निघाल्या १९६४ साली प्रसिद्ध झालेल्या दुसऱ्या आवृत्तीच्या प्रस्तावनेत श्री. हनमंते यांनी 'संकेत' या शब्दाची नेमकी व्याख्या, व्याप्ती स्पष्ट केली आहे. कोशवाङ्मयात वेगळ्या धाटणीचा असणाऱ्या या कोशात श्रद्धाप्रधान आणि कल्पनाप्रधान दोन्ही संकेतांचा समावेश केला आहे. संख्यादर्शक शब्द संकल्पना सोबतच श्री. हनमंते यांनी संख्येविरहित रूढ संकेतांचे परिशिष्ट यात जोडले आहे. प्रस्तावनेतून Figurative and Symbolical कोशांचे स्वरूप लक्षात येईल.

– संपादक

निवेदन

तरी न्यून तें पुरतें । अधिक तें सरतें्।
करूनि घेयावे हे तुमतें । विनावितु असें ।।

ज्ञानेश्वरी ११-८०

१) व्यवहार आणि शिष्टाचार या आमच्या पुस्तकाची द्वितीयावृत्ती (इ.स.१९४९) प्रसिद्ध करताना काही गृहीत गोष्टी म्हणजे संकेत ध्यानात आले. असे काही संकेत त्याच पुस्तकात देण्याचा प्रथम विचार होता. परंतु जसजसा संकेतविषयक अभ्यास होऊ लागला तसतसे या विषयाचे क्षेत्र संख्यात्मक व संख्येविरहितही

फार मोठे आहे असे आढळून आले; म्हणून स्वतंत्र रितीने संकेतांचे संकलन करून एक कोशच तयार करण्याचा प्रयत्न करावा ही कल्पना आली आणि सतत अभ्यासाने ती रूढ झाली. तिचेंच पर्यवसान म्हणजे प्रस्तुतचा ग्रंथ होय.

२. संकेत म्हणजे काय? कोणत्याही भाषेत काही शब्द फार गूढार्थ सूचक आणि बह्यर्थसूचक असतात. अशांपैकीच संकेत हा एक शब्द आहे. याचे खूण, चिन्ह, इशारा वगैरे सर्वसाधारण अर्थ कोशांत दिले आहेत. पण याखेरीज सूचक सिद्धांत (महानुभावीय वाङ्मय), मूक समंती किंवा रूढी (Social Conventions), गृहीत व सर्वमान्य झालेल्या रूढ़ कल्पना, सिद्ध किंवा ठरलेल्या गोष्टी, काहीं विशिष्ट अलिखित नियम, संख्येत परिगणित वा एखादें सूचक सांगितलेले ज्ञान (Figurative and Symbolical knowledge), इत्यादी अर्थ संभवतात व तसे संभाषणात व वाङ्मयांत उपयोजिलेलेही आढळतात.

३. आपले म्हणणे भाषेत कितीही शब्द घालून स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न केला तरी एखाद्या शब्दाचे पुष्कळ अर्थ गृहीत धरण्याची आपल्याला सवय असते. तो गृहीत धरलेला विशेष अर्थ ठरलेला असला तरी सर्वांना सहज कळत नाही. अशा शब्दाने गृहीत धरला जाणारा विशेष अर्थ म्हणजेच संकेत.

४. प्रत्यक्ष शब्दांत जो अर्थ नाहीं पण जो दूरान्वयाने ध्वनित होतो म्हणजे त्या शब्दाने ध्वन्यर्थाने व लक्षणेने दर्शित केला जातो, तेथे संकेत उत्पन्न होतो. काही शब्द, शब्दसमूह, संख्या आणि वाक्ये इत्यादीनींही संकेत व्यक्त होतात. त्याचप्रमाणे साध्या अक्षरानेहि ते व्यक्त केलेले आढळतात. काही संकेत तर नुसत्या शारीरिक हालचालींनी दाखविले जातात. त्यांतच नेत्रपल्लवी, करपल्लवी इत्यादी भाषांचा समावेश होतो. इतका संकेत हा शब्द व्यापक आहे. इतकेच नव्हे तर शब्दांच्या पूर्वीची मानवी भाषा अशीच अंगविक्षेपाची असली पाहिजे असे म्हणतात.

५. संकेतांची काटेकोर व्याख्या करणे कठीण आहे. तथापि सर्वात लवचीक म्हणजे संख्येत सांगितलेले ज्ञान किंवा एखादी सर्वमान्य असलेली गोष्ट असा संकेताचा अर्थ आम्ही या ग्रंथात स्वीकारलेला आहे. उदा. आधुनिक सप्त चिरंजीव या सदरांत दिलेल्या नावांना आज सर्वमान्यत्व आले नसले, तरी कालांतराने ती रूढ होणारच. समाजात स्त्री-पुरुषांनी परस्परांचा सन्मान करणे झाल्यास पुष्पमाला हातात द्यावी, गळ्यांत घालू नये, ही उचित अशी एक सामाजिक रूढी आहे. सतत उपयोगामुळे काही अक्षरांना व शब्दांना निराळ्याच

सांकेतिक अर्थ प्राप्त होतो. उदा. 'ग' ची बाधा यांतील 'ग' कारचा अर्थ सांगण्याची गरज नाही. 'कसे करू ? काय करू' हा शब्दप्रयोग अनेक अस्थिर मनोवृत्तीच्या माणसांच्या तोंडी वेळोवेळी आढळतो. तो आम्ही व्यावहारिकदृष्ट्या अष्टाक्षरी मंत्र म्हणून यात समाविष्ट केला आहे. अशा रितीने संकेत या शब्दाचा विनियोग अनेक प्रकारे होतो. 'मंत्र' शब्दाचा प्रत्यक्ष अर्थ निराळा व सांकेतिक अर्थ निराळा.

६. संकेत दोन प्रकारचे असतात. एक श्रद्धाप्रधान व दुसरा कल्पनाप्रधान. श्रद्धाप्रधान संकेत वेद, पुराणे इतिहास वगैरे यावर आधारलेले असतात. आणि कल्पनाप्रधान संकेत हे कवींनी निर्माण केलेले असतात. या दोन्ही प्रकारचा अंतर्भाव या ग्रंथात करण्यात आलेला आहे.

७. संकेताची व्याप्ती : संकेताची व्याप्ती व क्षेत्र फार मोठे आहे. संख्येव्यतिरिक्तही संकेत असतात; नव्हे अमाप आहेत. ते समाजात व्यवहारात तसेच आचरणातही प्रत्यही वापरले जातात. त्या सर्वांचे संकलन हा फार मोठा विस्तार होईल व ते एकट्या दुकट्याच्या आवाक्याबाहेरचे आहे. म्हणून संख्यात्मक असेच संकेत प्राय: या ग्रंथात दिले आहेत. खेरीज संख्येविरहितही असलेल्या संकेतांचे थोडेबहुत परिगणन परिशिष्ट रूपाने केलेले आहे. तथापि हे क्षेत्रच असे आहें की मिळेल तितकी अधिक भर त्यांत घालण्यासारखी आहे. कोशग्रंथ हा वर्धिष्णु असतो.

८. काही संख्यावाचक शब्द नुकतेच वापरले जातात. त्या संख्येने विशिष्ट बोध काय होते हे प्रत्यक्ष दाखवले जात नसतानाही परंपरागत रूढीने ते समाजास ज्ञात असतात. यांचे प्रत्यंतर देवीच्या आरतीत आढळते ते असे – चारी श्रमले परंतु न बोलवे काहीं । साही विवाद करिता पडले प्रवाही ।। या पंक्तीत चार आणि सहा म्हणजे चार वेद आणि सहा शास्त्रे असा निश्चित अर्थ अभिप्रेत आहे.

९. 'संकेतकोशा' ची प्रथमावृत्ती सन १९५८ मध्ये प्रसिद्ध केली ती भीतभीतच. कारण हा एक अगदी नवीन उपक्रम होता. तथापि प्रस्तावनेत लोकनायक बापुजी अणे यांनी या ग्रंथाच्या उपयुक्ततेसंबंधी साधार विवेचन केल्यामुळे महाराष्ट्रातील रसिक वाचक वर्गाने त्यांचे चांगलेच स्वागत केले व सर्व प्रती थोड्याच अवधीत संपल्या. यामुळे एक प्रकारचा आत्मविश्वास निर्माण झाला म्हणून सुधारून वाढवलेल्या आवृत्तीचा हा योग आला.

१०. मराठी भाषेत चालू कोशयुगांत अनेक प्रकारचे कोश झाले आहेत व होत आहेत. अशा प्रकारच्या संकेत कोशाचीही आवश्यकता आहे; कारण अशा संकेतात संस्कृतीचे अंतरंग दडलेले असते व ते जाणून घेण्यास अशा कोशाची नितांत आवश्यकता आहे.

११. ग्रंथ सर्वसमन्वयात्मक आहे. याला कोणताही विषय वावडा नाही. उदाहरणादाखल सांगावयाचे म्हणजे शिकार करणाराने नर मारावा पण मादी मारू नये, असा शिकार शास्त्रांत संकेत आहे; तो आम्ही मृगयासंकेत म्हणून यात समविष्ट केला आहे तो खचित सार्थ आहे असे वाटेल.

१२. या अनेकविध संकेतांचे या ग्रंथात विशेष क्रमाने मांडणी केली आहे. त्यांचे जरूर तितके स्पष्टीकरण शक्य तेथे मुळांतील समानार्थक अवतरणे त्या त्या ग्रंथातून उद्धृत करून केले आहे. व जरूर तो संदर्भ दिला आहे.

१३. कोशकर्तैव जानाति कोशग्रंथपरिश्रमम्। अशा प्रकारच्या कोशाचे कार्य मोठे किचकट आणि श्रमाचे असते. त्यांकरिता अनेक ग्रंथ विशेष दृष्टीने दीर्घ काळ अभ्यासावे लागतात. प्रांजळपणे सांगावायचे म्हणजे अक्षरशः शेकडो ग्रंथ अवलोकून माहिती गोळा करण्याची पराकाष्टा केली आहे. इतके करूनही काही माहिती मिळू शकली नाही तिथे आमचा नाइलाज झाला.

१४. ग्रंथाची रूपरेषा सांगितल्यावर तो प्रत्यक्षात कसा उतरला आहे हे ठरविण्याचे काम आम्ही वाचकावर सोपवितो. कोशासारखा संदर्भ ग्रंथ रचणारांना ललित लेखकाप्रमाणे द्रव्याचा आणि व्यावहारिक प्रसिद्धीचा लाभ सहसा होत नाही, हे कटुसत्य आहे. द्रव्यलाभ हा कोशरचनेचा स्थायीभाव नाहीच मुळी. केवळ हौस व आत्मसमाधान. या संदर्भात ज्ञानकोशकार डॉ. श्रीधर व्यंकटेश केतकर यांचे पुण्यस्मरण होणे अपरिहार्य आहे.

१५. हे सर्व खरे असले तरी द्रव्यावाचून अडतेच. एवढा सुमारे ५०० पृष्ठांचा ग्रंथ सध्याच्या महघर्तेच्या काळांत वैयक्तिक जबाबदारीवर प्रसिद्ध करणे धाडसाचे ठरले असते; तथापि महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाने या कामीं रु.२५०० चे अनुदान देऊन फार मोठे साह्य केले आहे. त्याबद्दल आम्ही मंडळाचे ऋणी आहोत. तसेच पुणे विद्यापीठ व मराठवाडा विद्यापीठ औरंगाबाद यांजकडूनही साह्य झाले आहे, त्याबंद्दल त्यांचे आम्ही मनःपूर्वक आभार मानतो.

१६. प्रस्तुत उपक्रमाला अनेक स्नेह्यांनी व सुहृद्यांनी ग्रंथ देऊन, माहिती पुरवून व

विचारविनिमयाने साह्य केले. त्या सर्वांची नावे देणे अशक्य आहे. अशा सर्वांचे आम्ही आभारी आहोत.

पुणे विद्यापीठाचे कुलगुरू म.म. दत्तो वामन पोतदार यांनी अनेक कामांतून सवड काढून पुरस्कार दिला व माननीय श्री. न. वि. तथा काकासाहेब गाडगीळ यांनी मूलगामी विचार मांडणारी प्रस्तावना लिहून दिली. याबद्दल उभयतांचे हार्दिक आभार. तसेच डॉ. भगीरथ मिश्र, डॉ, व. ग. राहूरकर, डॉ. शं. गो. तुळपुळे व डॉ. माईणकर या तज्ज्ञांनी ग्रंथाचे अवलोकन करून प्रकाशनपूर्व अभिप्राय लिहून दिल्याबद्दल आम्ही आभारी आहो. ग्रंथाची छपाई चालू असताना ग्रंथात आलेलें संदर्भ पडताळून पाहण्याचे कामी भारत इतिहास संशोधक मंडळ, केसरी कार्यालय, भारतीय संस्कृती कोशमंडळ व टि. म. विद्यापीठाचे संस्कृत मुक्तद्वार ग्रंथालय या संस्थांचा फार उपयोग झाला आहे. त्याबद्दल त्या त्या संस्थाच्या चालक मंडळीचे मनःपूर्वक आभार.

१७. आमचे आप्त व सुहृद्य श्री. मधुकरराव जोशी, संपादक समता पुणे व श्री. शामराव शंकर कुलकर्णी, बी.ए. (ऑ.) सोलापूर या उभयतांकडून या ग्रंथाचे कामी अनेक प्रकारे निरपेक्ष साह्य झाले आहे, त्याबद्दल त्यास द्यावेत तेवढे धन्यवाद थोडेच आहेत.

१८. आनंद प्रेसचे चालक श्री. य. गो. जोशी यांनी सुबक छपाई केल्याबद्दल व उपनिषदतीर्थ श्री. द. वा. जोग यांनी मुद्रितसंशोधनाचे कामी केलेल्या साह्याबद्दल त्यांचे मनःपूर्वक आभार. तसेच ज्या ज्या ग्रंथातून माहिती घेतली त्या सर्व ग्रंथाकाराचाहि ऋणनिर्देश करणे आमचे कर्तव्य आहे.

१९. ग्रंथलेखानाचे कार्य कितीही कसोशीने व कुशलतेने केले तरी मानव हा स्खलनशील असल्यामुळे काही दोष व उणिवा राहणारच. म्हणून आरंभी म्हंटल्याप्रमाणे 'न्यून ते पुरतें' करावे या विनंतीकडे वाचकाचे पुन्हा एकदा लक्ष वेधून क्षमा मागतो.

शेवटी ज्यांच्या कृपाप्रसादाने हे कार्य तडीस गेले त्या श्रीशालाच वंदन करून आम्ही आमचे हे अल्प निवेदन येथेच संपवितो.

संदर्भ : हनमंते श्रीधर शामराव (संक), संकेतकोश २री आवृत्ती १९६४

लेखकांसाठी सूचना

ज्ञानगंगोत्री त्रैमासिकासाठी ग्रंथालयशास्त्र क्षेत्रातील विविध तज्ज्ञांकडून लेखन मागविण्यात येते. ज्ञानगंगोत्री त्रैमासिकाच्या प्रकाशनाची भाषा मराठी आहे. लेख साधारणपणे ५००० शब्दांचा असावा आणि लेखाचा सार १०० ते १२५ शब्दांत असावा. हे लेख संशोधनात्मक, डेटावर आधारित विश्लेषित माहितीचे सादरीकरण, माहिती आणि संप्रेषण तंत्रज्ञान, नावीन्यपूर्ण आस्थापनाची कार्यशैली, ज्या ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्राच्या वर्तमान घटना, घडामोडींवर आधारित असतील. लेखाव्यतिरिक्त पुस्तक परीक्षण, वेबसाईटची माहिती व अन्य सदरांकरिताची माहिती १००० ते १५०० शब्दांची असावी. लेखन टाईप करताना स्पेस ठेवण्यात यावी. कागदाच्या एकाच बाजूस मुद्रित करून सर्व बाजूंनी किमान १ इंच जागा सोडण्यात यावी. युनिकोड फॉन्टचा वापर करून मुद्रित केलेला लेख सॉफ्ट कॉपीच्या स्वरूपात ईमेलने (librarian@ycmou.digitaluniversity.ac) पाठविण्यात यावा. मुद्रित लेख (डॉ. मधुकर शेवाळे, संपादक-ज्ञानगंगोत्री, प्रमुख-ग्रंथालय आणि माहितीस्रोत केंद्र, यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक - ४२२ २२२) यांच्याकडे पोस्टाने पाठवावा.

लेख सादर करताना उपयोगात आणलेल्या वाचन साहित्याकरिता एपीए स्टाईल मॅन्युअलच्या नव्या (अलीकडील) आवृत्तीनुसार संदर्भ देण्यात यावेत. लेखामध्ये वापरण्यात येणाऱ्या सर्व संदर्भांचे अचूक व सुयोग्य मांडणी करून पाठविण्याची जबाबदारी लेखकाची आहे. ज्ञानगंगोत्रीमध्ये प्रकाशित होणाऱ्या सर्व लेखांचे स्वामित्व हक्क हे विद्यापीठाचे राहतील.

ISSN 2231-6507